

TANULMÁNYOK

Pál Lajos

EGY FOLYÓIRAT A TÖRTÉNE SZ VITÁK KERESZTTÚZÉBEN, SZÁZADOK (1931–1943)

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata, a Századok a történe sz közélet legfontosabb orgánuma, mondhatnánk intézménye volt – ma is az. Szerkesztése, alapítása óta, nemcsak színvonalában, de irányultságában is mindig központi kérdés volt, amelyre mindenki odafigyelt. A szerkesztőségi munka mégis — a koncepcionális szemléleten túl — az első néhány évtizedben sok esetben inkább csak mérlegelő olvasás volt, eldöntendő: az írás színvonala eléri-e a publikálás megkívánta minőséget. Amennyiben megfelelt, legfeljebb a hibákat és a stílári s pongyolaságokat korrigálták a szerkesztők.¹

A 19–20. század fordulójára Nagy Gyula, majd Borovszky Samu szerkesztése alatt egyrészt állandósult a korábbi idős zokban kialakult rovatstruktúra, amely a Századokra azóta is jellemző, másrészt a szerkesztői munka egyre inkább szakértői vonásokat öltött. Ez azt jelentette, hogy az új kutatási eredményeket felvonultató írások értekezések néven, a szerzőt és a címet feltüntető „élőfejjel” jelentek meg, a kisebb témákra fókuszáló közlemények, a történelmi irodalom, a tárcák és a hivatalos értesítők külön rovatban kaptak helyet. Így a szerkesztők ezen túl a folyóirat rovat szerkezetének következetes figyelembe vételével szelektáltak a beérkezett írások között. Ezt a gyakorlatot folytatta Domanovszky Sándor is, akit a Borovszky Samu váratlan halálával (1912. április 24.) megüresedett szerkesztői poszt betöltésére 1913. január 19-én kért fel a Magyar Történelmi Társulat választmánya. Domanovszky a társulati felkérésnek örömmel tett eleget.² (Az ezt megelőző néhány hónapban — kifejezetten átmeneti jelleggel — Gombos F. Albin vállalta el a folyóirat szerkesztését.)

Domanovszky a Századok szerkesztői (főszerkesztői) tisztségét azután harminc évig betöltötte, az utolsó tizenkét évben már segítőkkel, akik mentesítették a mindennapi munka alól. A korábbiakhoz képest ez a „radikális” váltás (az egyszemélyes szerkesztői pozíció mellett ezután főszerkesztői és két szerkesztői poszt kialakítása) a Magyar Történelmi Társulat 1931. évi március hó 27-én tartott felolvasó és igazgatóválasztmányi ülésén történt meg. Az ülésről készült jegyzőkönyv

¹ *Glatz Ferenc*: Szerkesztőségi munka az induló Századoknál. – Ezt írja: „(...) nem voltak ritkák a rosszul olvasható és a stilisztikailag is gyenge kéziratok. Ezeket Thaly átvitgatta, néha átfogalmazta. Tartalmi átdolgozásról, „húzásról”, vagy új mondatok, szövegrészek szerkesztői beiktatásáról egy esetben sem tudunk (...)” *Századok*, 1967. 3–4. sz. 670.

² Domanovszky Sándor a Századok 1913. évi második számától kezdve szerkesztette a folyóiratot, akkori szóhasználattal, a Magyar Történelmi Társulat Közlönyét.

tanúsága szerint az összejövetelen: „dr. Domanovszky Sándor másodalelnök bejelenti, hogy nagy elfoglaltsága miatt a Századok szerkesztői tisztjét eddigi megbízatása keretében a jövőre a legnagyobb sajnálatára nem tudja vállalni. Mint az elnökség indítványát terjeszti elő, hogy az igazgatóválasztmány [az ő – P.L.] részbeni tehermentesítése végett a Századok szerkesztőinek válassza meg dr. Hajnal István és dr. Mályusz Elemér igazgatóválasztmányi tagokat. – Az igazgatóválasztmány az elnökség javaslatát elfogadja.”³

A szerkesztőséget két olyan történésszel bővítették, akik erre az időre már tekintélyt szereztek a szakmán belül, tanulmányok és kötetek sora jelentek meg tőlük az 1920-as években. Mindketten az elmúlt egy-két évben kapták meg egyetemi tanári kinevezésüket, pártfogójuk az a Klebelsberg Kunó kultuszminiszter volt, aki még az 1920-as évek elején az Országos Gyűjteményegyetem⁴ kezdeti szervezésekor, mind Hajnalt, mind Mályuszt annak jövődöbeli munkatársaiul kívánta megnyerni. Azután is figyelemmel kísérte pályafutásukat, amikor Hajnal herceg Esterházy szolgálatába lépett a hitbizományi levéltár főlevéltárosaként, míg Mályusz továbbra is a Magyar Országos Levéltár munkatársa maradt szegedi egyetemi tanári kinevezéséig. A szakmában jól ismerték őket, kinevezésük a Századok szerkesztői pozíciójába ilyen előzmények után egyáltalán nem volt meglepő.

A két új szerkesztő azonnal belevetette magát a munkába. Kettejük levelezése a Századok „áthangolásáról” azt mutatja, hogy — ha nem számítottak is jó előre a szerkesztői megbízatással — beszélgetéseik témájaként gyakran eshetett szó a Századok profiljának „időszerű” átalakításáról, mert azok az elképzelések és intézkedések, amelyek már 1931 elején szerkesztői irányváltásnak tekinthetők, nem ad hoc-jellegű döntések voltak.

Hajnal Budapesten, Mályusz Szegeden volt egyetemi tanár, ezért megbízatásuk első két évében gyakran levélben vitatták meg a Századok egy-egy számának szerkesztési problémáit. Szerkesztői kinevezésük után néhány héttel,

³ Századok, 1931. LXV. évfolyam, 1–3. szám 110–111.

⁴ A hat fejezetből és 53 §-ból álló 1922. XIX. tc. a Belügyminisztérium hatásköréből a Vallás- és Közoktatási Minisztérium hatáskörébe utalta az Országos Levéltárat, a Magyar Nemzeti Múzeumot, az Országos Magyar Szépművészeti Múzeumot és az Országos Iparművészeti Múzeumot. Ezeket Országos Magyar Gyűjteményegyetem elnevezéssel különálló önkormányzati testületté fogták össze, amelybe a Pázmány Péter Tudományegyetem hozzájárulásával az Egyetemi Könyvtár is belépett. Az MTA és az OMGY az 1923. évi I. tck. rendelkezései alapján, kapcsolatba került egymással. Külön jogi személyiség volt az OMGY; önkormányzati jogait a tanács által gyakorolta. A tanács tagjai voltak: 1., a levéltár és a felsorolt múzeumok, és az Egyetemi Könyvtár főbb tisztségviselői, továbbá a Magyar Nemzeti Múzeum osztályvezetői, valamint az Akadémia főtitkára és két választott tagja. 2., A VKM által a tanács jelölése alapján öt évre meghívott tíz egyetemi tanárt, és öt műértőt. A tanács elnökét a miniszter nevezte ki. Az 1923. I. tc. a közigazgatási bíróság jogvédelmét a kormány rendeleteivel szemben az OMGY-re is kiterjesztette az 1907. LX. tc.-re hivatkozva. – Az OMGY munkatársairól a 13. § rendelkezett: „A közgyűjtemények tudományos tisztségviselőinek és segédszemélyzetének minősítésére az 1922:XIX. tc. 4. §-a irányadó azzal az eltéréssel, hogy a középiskolai tanári oklevél minden esetben minősít a tudományos tisztségviselői állásra. Tudományos állásra végleges minőségben azonban csak azt lehet alkalmazni, aki a közgyűjtemény irányának és gyűjtési körének megfelelő hazai országos közgyűjteménynél, külföldi nagyobb közgyűjteménynél vagy egyetemi intézetnél hasonló munkakörben legalább egy évig szolgálatot teljesített és gyakorlati képességéről a Tanácstól bizonyítványt kapott.”

1931 májusában keletkezett az a [datálatlan] levél, amelyet Mályusz küldött Hajnalnak az 1931. év (65. évfolyam) számaiba kerülő írásokkal kapcsolatban. A levélnek az az utalása, hogy tervezett reformjaik egyelőre — feltehetően — késnek, arra is választ ad, hogy milyen változtatásokat tartottak nagyon fontosnak. Elsősorban a folyóirat kritikai rovatát akarták nagymértékben erősíteni, ami a korábbi években a Századok gyenge pontja volt. Levelében Mályusz felhívta Hajnal figyelmét arra, hogy Joó Tibor, aki Troeltsch-ről írt három nagyobb tanulmányt elemez egy hosszabb ismertetésben, mintadarabja lehet az új formának és tartalomnak.⁵ Szerinte ugyanis ez a bírálati forma volt az, amely lassan-lassan feleslegessé teheti a régi típusú folyóirat-szemlét.⁶ Helyette új rovatot javasolt Mályusz, amit Hajnal teljes egyetértéssel fogadott, mint ahogyan a rovatcímet (Szemle) is jónak tartotta.⁷ Azt is mondhatjuk, hogy az új rovat névadó keresztapja Mályusz Elemér volt, a rovat indításának is ő volt az ötletgazdája. A rovat — a szerkesztők szándékai szerint — helyet adhatott rövid annotált jellegű, figyelemfelhívó összefoglalók közlésének. Újszerű elképzelésük szerint a „Történeti irodalom” recenziókat közölhetne könyvek mellett folyóiratokban megjelent tanulmányokról is. Mályusz utalt arra, hogy szerinte Joó recenziója ebbe az irányba tett lépésnek tekinthető. Az írás gyors közlését

⁵ *Tönnies, Ferdinánd*: Troeltsch und die Philosophie der Geschichte. In Schmollers Jahrbuch 1925. I. Halbb. 147—191. — *Hintze, Otto*: Troeltsch und die Probleme des Historismus. Historische Zeitschrift 135. Bd. 188—239. — *Rintelen, Fritz Joachim von*: Der Versuch einer Überwindung des Historismus bei Troeltsch. In Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte 1930. 324—372. — Az ismertetés megjelent a Századok, 1931. 1–3. sz. 92–96.

⁶ Joó Tibor ismertetése megítélésének kérdése meglepő véleményeltérést mutat Mályusz és Hajnal között. Hajnal azt írta Mályusznak 1931. szeptember 25-én, hogy „(...) amikor említést tettem [Thienemannak] Joó közlésre ajánlott Troeltsch-értekezéséről, Th. azt mondta, hogy a Minervához is beküldte, de ő kitért a közlésre elől, mert zavarosnak találta. És egyúttal, helyesen, megjegyezte, hogy minek hoznánk mi, amikor a szegedi akták kiadják, minek vegyük el a helyet mások elől a »Századok«-ban.” Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattára (MTAK K) Mályusz Elemér levelezése

⁷ Az új rovatról így írt a szerkesztőség: „Folyóiratunk (...) [az I. világháború utáni – PL.] háborús viszonyok következtében terjedelmének korlátozására kényszerült [1919 és 1930 között két-két év összevonásával egy évfolyamnak megfelelő terjedelemben, 25–26 nyomtatott íven jelentek meg a Századok — szintén — összevont számai – PL.]; a régi méretek helyreállítását, minden reménykedés ellenére, a nehéz viszonyok megakadályozták. De élenként érezzük annak szükségét, hogy az egyetlen magyar történelmi szakfolyóirat állandó és lehetőleg teljes tájékoztatót nyújtson közönségének a magyar történettudomány eredményeiről és tájékoztatót a külföldi irodalom nevezetesebb újdonságairól is. Történelmi [Történeti – PL.] irodalmi rovatunk, eddigi formájában, ez összefoglaló célnak nem tehetett eleget. A „Szemle” címen tehát új rovatot nyitunk, mely módot nyújt arra, hogy az irodalom számba jöhető jelenségeiről legalább röviden megemlékezzünk. Irodalmi rovatunk tehát a behatóbb kritikák számára fog szolgálni ezután is; a „Szemle” rövidebb méltatások céljaira. (...) A „Szemle” megemlékezik tehát önállóan megjelent hazai és külföldi művekről, de említésre méltó folyóirat-közleményekről is. Ez utóbbi célt eddig „Folyóiratszemle” rovatunk szolgálta, amely régi teljes terjedelmünk idején pontosan számba vehette a folyóirat-közleményeket és kellő időközönként adhatott tájékoztatást azokról. A terjedelmkorlátozás, a negyedévenként való megjelenés azonban lehetetlenné tette a kimerítő és gyors beszámolót. Gélyszerűnek látjuk tehát, hogy a „Folyóiratszemle” külön rovatát, legalább régi terjedelmünk helyreállításáig, új „Szemle” rovatunkba olvasszuk bele.” Századok, 1932. 1–3. sz. 94. — A szerkesztők, többszöri levélváltás után, nehezen döntöttek arról, hogy a szedés petit-tel (8 pont) vagy borgis-szal (9 pont) történjen, végül abban állapodtak meg, hogy a Szemlét petit-tel, a Történeti irodalmat borgis-szal szedik. Ez tipográfiai szempontból helyes döntés volt, mert a recenziós rovat — a mostani gyakorlattól eltérően — engedte a kritikák lapalji jegyzetelését. Így a főszöveg borgisből, a jegyzetek petitből készültek.

azért tartotta fontosnak, mert tudomása volt arról, hogy Joó Tibor ősszel megjelenő nagyobb tanulmánya (könyve) a kritikát időszerűtlenné teheti. Ezt követően sorra vette a többi recenziót, és nem egyről lesújtó volt a véleménye. Így pl. külön is kiemelte, hogy Szücs-Szomor Lajos ismertetése⁸ nagyon rossz, olyanira, hogy saját törléseit, javításait egy külön cédulán feltüntette, a szöveget úgyszólván teljesen átírta.

Mályusz egyéb szerkesztői kérdéseket is feszegetett ebben a levélben. Neheztelően tette szóvá, hogy Hajnal és Domanovszky elfogadta Bartoniek Emma ismertetését Pukánszky Béla könyvéről, mert — szerinte — „szokatlan, hogy egy könyvről ketten írjanak [Koszó János is – P.L.]”⁹ Az ismertetés előtörténetéhez tartozik, hogy Hajnal Mályusznak küldött levelében azt vetette fel, hogy Pukánszky könyvéről mindketten szívesen írnának, amelyet Hajnal azért tartott elfogadhatónak, mert Pukánszky és Koszó „mindig kölcsönösen írnak egymásról”¹⁰ és így lenne legalább egy elfogulatlan bíráló is, Bartoniek Emmáé. Mályusz ennek ellenére a kettős közlés ellen foglalt állást. Javasolta ezt azért elkerülni, mert publikálásuk — mint ahogyan fogalmazta — káros lavina-effektust váltana ki, amelynek nehéz lenne ellenállni. Egy másik, a szerkesztői gyakorlatot érintő kérdésben is kifejtette álláspontját, amely szerint egy tudományos folyóirat tekintélyét rontja az, ha ismertetésre olyan személyt kérnek fel, akinek a tárgyban való jártassága megkérdőjelezhető. Véleménye szerint ezért hiba volt Tóth Lászlót felkérni a Jancsó-émlékkönyv recenziálására. (Hajnal mentegetőzve válaszolta Mályusznak, hogy Tóth Lászlót „maga a Jancsó emlékkönyv kérte fel... Nem tudtam okot találni a visszautasításra.”¹¹) Hajnal ezért (és persze Domanovszky, mert főszerkesztőként kritikus vagy vitás helyzetekben ő döntött) ebben az esetben nem fogadta el véleményét, és a figyelmeztetés ellenére az ismertetést mégis megjelentette.¹² Mályusznak annyira rossz volt a véleménye Tóth László recenziójáról, hogy — kritikája részeként — még azt is javasolta szerkesztőtársának, hogy az ilyen „munkatársaktól”, ha másként nem, fokozatosan és szépszerével szabaduljon meg. Véleménye alátámasztásául egy másik nemkívánatos példát is említett, tudniillik vannak olyan

⁸ Handbuch für den Geschichtslehrer. Herausgegeben von Prof. Oskar Kende. Leipzig u. Wien, Franz Deuticke-Verlag, 1927-től. I. Geschichtsphilosophie und Geschichtsunterricht in ihren wichtigsten Problemen von Willy Moog. — II. Zur Praxis des Geschichtsunterrichts in Preussen, Bayern Sachsen und Österreich von O. Bauer, H. Loewe, H. Schmidt-Breitung, O. Kende. 1927. VIII. 290. — megjelent: Századok 1931. 1–3. sz. 87–92.

⁹ Pukánszky, Béla: Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn. I. Bd. : Von der ältesten Zeit bis um die Mitte des XVIII. Jahrhunderts. (Deutschtum und Ausland. Studien zum Auslandsdeutschtum und zur Auslandkultur. Hg. v. Georg Schreiber: 34/36. Heft.) Münster i. Westfalen, Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1931. A szerkesztőség végül is csak Koszó János ismertetését közölte, v. ö. Századok, 1931. 7–8. sz. 279–281. — A szerző jónevű tankönyvíró volt, l.: Koszó János – Kaiblinger Fülöp – Petrich Béla: Német nyelvkönyv. Irodalomtörténeti olvasókönyv a leányképzőiskolák és kollégiumok VII. osztályok számára. Budapest, Franklin-Társulat é. n. (1929).

¹⁰ MTAK K Mályusz levelezése, – Hajnal Mályusznak, 1931. május 2.

¹¹ MTAK K Mályusz levelezése, – Hajnal Mályusznak, 1931. május 9.

¹² Jancsó Benedek emlékkönyv. Az E[rdélyi] F[érfiak] E[gylete] „Jancsó Benedek Társasága” megbízásából szerkesztette Asztalos Miklós. Budapest, 1931. 416 o. ismertetette: Tóth László. — Századok 1931. évi 7–8. sz. 293–296.

szerzők, akik — minden alap nélkül — felmagasztalják egymást. Az ilyenféle „magasztaló” kritikák közül az Iványi¹³–Málnási¹⁴ pár írásait emelte ki, hozzátéve, hogy a Századoknak erre semmi szüksége nincsen, indítványozta ezért, hogy a szerkesztőség legalább átmenetileg ne foglalkoztassa őket.

A két szerkesztő közötti „távegyeztetés” körülményes és vonatott volt. Ennek ellenére jól működött, de azért mindketten tisztában voltak egyrészt azal, hogy a folyóirat hatékony szerkesztői irányítását könnyebben tudnák megvalósítani, ha Mályusz is Budapesten lenne. Másrészt ez a távegyeztetés kisebb-nagyobb súrlódással is járt. Nehezen tudtak megegyezni abban, hogy ki vegye fel az egyes szerzőkkel a kapcsolatot, esetleges javítások elfogadtatása végett. Fölvetődött, hogy korszakok szerint kellene szétosztani az írásokat. Ezt azért is nehéz volt végrehajtani, mert egyenetlen volt a beérkezett cikkek ilyenfajta megoszlása. Vitatkoztak azon, hogy a vidéki és fővárosi szerzőkkel ki tartsa a kapcsolatot. Arról is disputa folyt közöttük, hogy a másik szerkesztőt milyen formában és mélységig kell tájékoztatni a szerzőkkel történt megállapodásokról. Végül egy nehézkes egyeztetésben állapodtak meg, de az előbb vázolt okok miatt is világos volt mindkettőjük, de elsősorban Mályusz számára, aki a szerkesztési nehézségeket is érvként használta fel arra, hogy Szegedtől mielőbb megszabaduljon. Kijelentette: „távegyeztetéssel” a folyóirat szerkesztése hosszú időn keresztül nem oldható meg. Fontosnak tartotta, hogy mihamarabb Pestre jöjjön. Úgy érvelt, ezzel a helyváltoztatással elérhető a folyóirat gördülékenyebb szerkesztése. Hajnal addig is, amíg ez az optimális helyzet létrejön, a tévedések, keresztbe szervezések elkerülésére javasolt egy nehézkes formát, a szerkesztői „koordinálásokat”. Az összehangolási terv szerint a jövőben ún. szerkesztői íveket köröztetnének egymás között, ami kiküszöbölhetné a korábbi hibákat. Az ötletet Mályusz elfogadta. A napi gyakorlat az volt, hogy ezeken az íveken minden szerkesztőségi, szerkesztői módosítást feltüntettek és egymásnak elküldtek, így egyformán „képben” voltak pl. az ismertetésre szánt könyvek beszerzése és recenziálása terén. Ezeken az íveken kellett közölni a másik féllel, ha egy-egy munkát egyedül vagy a másik szerkesztővel együttműködve kívánta előkészíteni. Hajnal még így is elképzelhetőnek tartotta azt, hogy tevékenységük kereszttezhetik egymást, de — szerinte — akkor sincs baj,

¹³ Mályusz Elemér évekkorábban keményen megbíráta Iványi Béla gönci várostörténeti forráskiadványát, amiért is a szerző 1929-ben párbajra hívta ki kritikáját. A párbajt kiváltó ominózus mondat így hangzott: „Göncz szabadalmas mezőváros történetének írója (...) figyelmét annyira lefoglalják nagy fáradsággal gyűjtött adatai, hogy nem törekszik kellő összeegyeztetésükre, féltvén, hogy azok kikerülve izoláltságukból, kevésbé meggyőzőek lesznek.” *Mályusz Elemér: Falutörténet. Magyar Szemle 1929. 5. sz. 174–179. az idézett rész: 175. A pisztollyal történt duellum során végül senki sem sérült meg, és a felek kibékültek egymással. V. ö. Soós István: Egy „lovagias ügy”. Történet-szek párbajoznak, – História, 2006. 1. szám, (<http://www.historia.hu> – a letöltés időpontja: 2009. 09. 14.) – Vörös Károly Iványi Béláról (1878–1964) írt nekrológiájában [(Levéltári Közlemények, 35. (1964) 1. 141–142.] így emlékezett meg róla: „(...) Iványi Béla, a debreceni, majd a szegedi tudományegyetem egykori jogtörténet-sz. professzora. Évtizedek óta visszavonultan élt (...), távol a tudományos közélettől. Személyesen egyre kevesebben ismertük, – de nevével és munkásságával mégis, ma is elkerülhetetlenül találkozunk mindenki, aki a magyar középkor vagy a XVI–XVII. század magyar történetének kutatásával foglalkozik.” 141.*

¹⁴ Málnási Ödön (1898–1970) történész, közíró, szélsőjobboldali politikus.

hiszen a szakma és azok a körök, amelyekkel kapcsolatban álltak, tisztában voltak a két szerkesztő budapesti, és szegedi „illetőségével”. Azt viszont mindenképpen elkerülendőnek tartotta — az ív-köröztetés is abból a célból született ötlet volt —, hogy akárcsak véletlenül is mindketten ugyanazt a könyvet kérjék ismertetésre egy kiadótól. Hajnal így foglalta össze a javasolt és megvalósított szerkesztői gyakorlat lényegét: „tehát ívek körözése s emellett külön hajszolása is ismertetőknek, egymással érintkezve, de ki-ki saját szakállára.”¹⁵ Néhány napon belül tovább finomította Hajnal az íves-módszert. Mályusztól azt kérte: „A nálad lévő íveket tartsd meg magadnál, valamint a következőket is; egy példány legyen állandóan Nálad. Én röviden megírom, ki mit vállalt és Te azt bevezeted az íveidre. Így állandó nyilvántartásod lesz Neked is. A beérkezett cikkekről, ismertetésekről ezen túl külön jegyzéket fogok vezetni. Kérlek, tedd Te is.”¹⁶ Semmiféleképpen nem állítható, hogy a legegyszerűbb formát választották volna. A (kérdő)íves módszer nehézkes volt, sok hibalehetőséggel. Világos volt, hogy a „kétközpontú” szerkesztőséget egyesíteni kell, ezért egyre inkább forszírozták, hogy Mályusz Budapesten kapjon állást. Ezt elsősorban Mályusz erőltette, mert egyáltalán nem érezte jól magát Szegeden.

Mályusz Pestre kerülése, és itteni egyetemi alkalmazása nagymértékben függött az egymással szemben álló tanár-csoportok megegyezésétől. 1931. november közepén zajlott Szekfű egyik pártfogoltjának, Török Pálnak¹⁷ a habilitációja. Szekfű ezt olyannyira szívügyének tekintette, hogy világosan megmondta Domanovszkynak, „ha Dom. akadályozza az ő jelöltjeit, ő is Dom. jelöltjeit. Nyílt célzás volt ez Terád.”¹⁸ Hajnalnak (és persze Domanovszkynak) az volt a véleménye, hogy ezt a békát le kell nyelni, már csak Mályusz érdekében is. Hajnal másik levelében már arról értesítette Mályuszt, hogy a barter-ügylet Török része lement, az első szavazáson 24 igen és 3 nem ellenében a jelölt a szükségesnél nagyobb többséget kapott, és Hajnal maga is mellette szavazott. Ezt gesztusnak szánta, így akarta Szekfű tudomására hozni, hogy kívánságát respektálják, mert „Ha megtagadjuk, feneketlen gyűlölete következett volna azért, mert az ő hű embere.”¹⁹ Az eljárás sima és zökkenőmentes lebonyolítása után úgy tűnt:

¹⁵ MTAK K Mályusz Elemér levelezése – Hajnal Mályusznak, 1932. január 8.

¹⁶ MTAK K Mályusz Elemér levelezése – Hajnal Mályusznak, 1932. január 20.

¹⁷ A Századok szerkesztőségi nekrológiájában azt olvashatjuk róla: „Török Pál (1885–1943). November 26-án kísértük utolsó útjára Török Pált, a tisztalelkű jó embert, őszinte barátot, tudományos kutatóknak, beérkezetteknek és kezdőknek egyaránt mindig kész támogatóját. Azok közé tartozott, akiknek tudományos egyénisége csak hosszabb előkészület után forr ki. Mint Marczali Henrik és Mika Sándor kedvelt tanítványa az Eötvös-Collegiumban történelemtanárnak készült és hosszabb időn át működött a középiskolai tanári pályán. Iskolai kötelezettségeinek végzése közben sem feledkezett meg a tudományos munkásságról. Mindig olyan helyre vágyódott, ahol tudományos hajlamainak megfelelő munkakört tölthet be. Az első világháború súlyos élményei hosszabb ideig megbénították munkásságát, amely akkor éledt fel újra, amikor húsz évvel ezelőtt a Tudományos Akadémia könyvtárába nevezték ki. E helyen a tudománynak valóban jó szolgálatokat tett, mint a jó könyvtárnok és tudományos hivatalnok mintaképe, aki nemcsak és nem is elsősorban a maga törekvéseinek él, hanem önzetlenül állítja munkaerejét és ismereteit az intézmény és az abban kutatók szolgálatába (...) Csalódásokban nem szegény életének sok tervét reménységét törte derékba hirtelen bekövetkezett halála.” – Századok, 1943. 7–10. sz. 526.

¹⁸ MTAK K Mályusz Elemér levelezése – Hajnal Mályusznak, 1931. november 12.

¹⁹ MTAK K Mályusz Elemér levelezése – Hajnal Mályusznak, 1931. november 28.

Szekfűt és csoportját megnyerték arra, hogy Mályusznak az első adandó alkalommal Budapesten megfelelő egyetemi statutust szerezzenek.

A Szeged–Budapest váltást nemcsak a Századok helyzete indokolta, hanem egy subjektív ok is, az hogy Mályusz nagyon elégedetlen volt szegedi egyetemi tanárságával, azt kezdettől fogva elviselhetetlen nyűgnek tekintette.²⁰ Már 1931 őszétől — a fent említett Török-féle habilitációs eljárások megindulása előtt — levelekkel ostromolta Hómant és Domanovszkyt, hogy találjanak számára budapesti munkalehetőséget²¹ akár főlevéltárosként, akár a pesti egyetemen helyettesítő tanárként.²² Ígéretet kapott arra, hogy támogatják Pestre jövetelét, de azért még egy évet várnia kellett,²³ hogy a Pázmány Péter Tudományegyetemre kapjon beosztást Hóman és Domanovszky helyettesítésére. Hajnal ez alatt az idő alatt többször is igyekezett barátját („megfelelő”) helyzetbe hozni. Erre az egyik alkalom 1932 nyarán Áldásy Antal²⁴ halálával meg-

²⁰ Visszaemlékezéseiben Szegeddel szemben érzett ellenszenvét azzal magyarázta, hogy hiányzott a kutatómunkájához szükséges könyvtári háttér, amit Budapesten megszokott, de legnagyobb mértékben hiányzott a levéltár, amelyben az eredeti oklevelek faggatása már-már szenvedélyévé vált. *Mályusz: Emlékirat (Középkori történet c. fejezet)* – Mások szerint nyűgösségének okai között szerepelt, hogy szegedi tanártársai nem fogadták el Mályusz különködéseit, visszahúzódsát. Így ezek együtteseként a viszonyokat, a „társasági életet” üresnek, parlaginak érezte, „szegedi kiküldetését” már-már száműzetésnek fogta fel. – A rossz közérzethez hozzájárult az is, hogy nem volt népszerű a hallgatók között. Egy ilyen eset volt az is, amikor jogász-hallgatók 1931. november 12-én és 13-án zajló, kezdetben antiszemita tüntetésnek indult akciója később a tanárok elsősorban Mályusz elleni atrocitássá (egyetemi órájának megtartása után valaki játék-bűzbombát dobott a terembe) alakult át! V. ö.: *Miklós Péter: A szegedi bölcsészkar Radnóti Miklós diákéveiben. Radnóti Szegedi Öröksége Alapítvány, Szeged–Szabadka, 2011. 91.* – Hajnal egyik levelében sajnálkozott az említett incidens miatt, de saját maga is hozzájárult különféle „tudósításaival” ahhoz, hogy Mályusz ne érezze jól magát Szegeden. Arról írt pl., hogy „Zolnay B.-val a múltkor együtt voltam, vártam, hogy szóba hozza, de nem említette [az előbbi jogász affért – PL.], pedig rólad beszélt, hogy azért »kissé felfújt nagyság« vagy. (...) [továbbá azt is szóba hozta, hogy – PL.] Szekfű már magántanár-korodban azzal érvelt ellened, hogy a hallgatók nem szeretnek, kíméletlenül kiküldöd őket; attól félttem, újra felhasználják az esetet.” – MTAK K Mályusz Elemér levelezése, Hajnal Mályusznak 1931. november 28.

²¹ Hajnal egyik levelének tanúsága szerint felmerült az is, hogy Mályusz az Eötvös Kollégium tanára legyen. Azt írta: „Dom. nak említettem az Eötvös koll. eszméjét; figyelte rá. Szerinte legjobb lenne ide az egyetemre kerülöd, számfeletti tanárnak. Csak ne menne minden oly lassan, tudnánk már, hogy miféle leépítéseket akarnak!” – Hajnal Mályusznak, 1932. január 11. MTAK K Mályusz Elemér levelezése.

²² *Soós István: Mályusz Elemér és Deér József 61–80.* In *Capitulum 11. Deér József emlékezete. Tanulmányok Deér József (1905–1972) professzor születésének centenáriuma.* Szerk. Koszta László. JATEPress, Szeged, 2006.

²³ Hajnal is kiállt barátja mellett, és szorgalmazta Pestre kerülését. „Sok bajunk van a lappal; én néha nagyon el vagyok keseredve, nincs időm az olvasására. De aztán Mályusszal ismét belehec-celjük egymást a munkába. Milyen jó is ez a hármas szerkesztőség! Azt hiszem, most már Te is átlátod, mennyire hasznos, hogy a kiegyenlítő vezetést megtartottad. Én Mályusszal egyedül sokszor nem bírnék, igen éles dolgai vannak, viszont nélküle semmihez nem tudtam volna kezdeni, tulajdonképpen ő szerez be mindent, ami igazán értékes és ösztönöz engem is szigorú kritikára. Nagy bajom, hogy a rendtartás sosem volt kenyerem, slendriánságom aztán kétszeres munkát okoz nekem és sok szemrehányást M[ályusz] részéről. *Csak már itt lehetne Pesten!* [saját kiem. – PL.] A sok tervezgetés, küldözgetés igen bonyolítja a dolgokat.” – MTAK K MS 4524/395 – Kaposvár 1932. március 22. Domanovszky Sándor hagyatéka.

²⁴ Áldásy Antal (1869–1932) történétíró, a történeti segédtudományok művelője, korának egyik vezető heraldikusa, egyetemi tanár, az MTA tagja. Hajnalnak nem volt igazán jó véleménye róla, de mások értékelték munkásságát. Holub József megemlékezésében így idézte fel alakját: „... mint ifjú

üresedett tanszék betöltésének lehetősége volt. Domanovszkyhoz intézett levelében megrendülten írt Áldásy haláláról, bár nem tartotta őt első osztályú tudósnak, ugyanakkor az volt a véleménye, hogy a „kiszámíthatóság érzését kellette az emberben”. Hozzátette: „remélem, katedrája nem forog veszélyben? ... jó lenne, ha végre Mályusz felkerülne ...”.²⁵ Másfél hónappal később azt a véleményét tolmácsolta Domanovszkynak, hogy „Miskolczyt Áldásy katedráján lehetlenségnek tartom. Azt hiszem, egy kis ügyességgel, erőszakos fellépést kerülve, rá lehet majd venni mindenkit Mályusz jelölésére.”²⁶ Nem lehetett. Az Áldásy-tanszék megüresedése ugyanis erős mozgolódást idézett elő a középkorral foglalkozó történészek között. Miskolczy és Mályusz mellett Váczy Péter is „jelöltette” magát, illetve mondhatnánk: szóba jött vagy másként: szóba hoz(at)ta magát. Ezt elég egyszerűen egy már elkészült cikkének, nagyobb tanulmányának a Századokban való publikálásával kívánta jelezni. Hajnal gyanúja is az volt, hogy „Az alattvaló fogalma Magyarországon a korai középkorban” című 80 oldalas tanulmány olyan alkalmi cikk, amely az „Áldásy katedra felé céloz”.²⁷

A körülmények elég kedvezőtlenül alakultak, de Hajnal továbbra is azon volt, és mindent megtett azért, hogy barátját katedrához juttassa Budapesten. Kalandos terveket eszelt ki arra, hogyan lehetne ezt a célt elérni. Úgy látta, „... Hóman lekötözte magát a katolikus klérusnak a középkori tanszékét illetőleg. ... Én véletlenül kath. lévén, hajlandó lennék átmenni a középkorra. De csakis, ha Mályusz jönne mostani tanszékemre.” Azt is jelezte, ha más kombináció „megkívánná”, úgy a diplomatikaira is átmenne, de minden számításba jöhető esetben csak akkor, ha helyére Mályusz kerül, – írta Domanovszkynak. Biztatta Századok-beli felettesét, hogy bölcsészkarai dékánként forduljon Hómanhoz, aki talán ilyen nyomásra hajlandó lenne Mályusz számára kedvező döntést hozni. Titokban és gyorsan szeretne volna — egy kedvező határozat után — a „Mályusz-kérdést” megoldani, mert úgy gondolta, hogy egy ilyen húzással Szekfűék „kész helyzet előtt állának”.²⁸ A megoldási javaslat is világosan mutatta, hogy már ekkor, 1932 nyarán, „Szekfűékkel” mint „ellenpárttal” számolt Hajnal és valószínűleg Domanovszky is.

Mályusz katedrát ekkor még nem kapott, de helyettesítő tanárként visszakerült Budapestre azzal a megkötéssel, hogy köteles gondoskodni saját maga pótlásáról Szegeden. Erre (Hóman és Domanovszky mellett) ő maga is Deért tartotta a legalkalmasabbnak, akit nagyra becsült, és vele, mint „quasi” tanítvá-

hallgató kitűnt szorgalmával, s Horvát Árpád a Századok hasábjain dicsérte meg; az oklevéltan köréből vette doktori értekezése tárgyát is, amellyel egyetemi pályadíjat nyert (1890). Diplomatikai tanulmányait a híres bécsi történeti intézetben folytatta, s úgy látszik, itt fordult figyelme erősebben a középkor felé. Ebből a tárgykörből szerzett később venia legendit [önálló egyetemi előadás-hirdetés joga – P.L.] a budapesti egyetemen (1898.), s ennek a tanszéknek lett a professzora (1912.)” Századok 1932. 7–8. sz. 366.

²⁵ MTAK K Ms 4524/396 Domanovszky Sándor hagyatéka.

²⁶ MTAK K Ms 4524/397 – Kaposvár, 1932. augusztus 18. Domanovszky Sándor hagyatéka.

²⁷ MTAK K Ms 4524/397 – Uo. – Megváltoztatott címmel: *Váczy Péter*: „A hűbériség szerepe Szent István királyságában” – Századok, 1932. 9–10. sz. 369–392. Ugyanebben a számban jelent meg Miskolczy István tanulmánya is: „Anjou-királyaink reformjai és a nápolyi viszonyok. II. közlemény” 393–407.

²⁸ MTAK K Ms 4524/399 – datálás nélkül. Domanovszky Sándor hagyatéka.

nyával foglalkozott az ezt megelőző néhány évben. Így 1932 őszétől már Deér József tanított Szegeden – kezdetben még jobbára Mályusz felügyelete alatt, aki kinevezett tanár maradt továbbra is; ezt a „státust” egészen 1935-ig betöltötte. A személyi megoldás mindenki számára elfogadható és megnyugtató volt.

Szerkesztési szempontok, anyagi viszonyok

A folyóiratoknak általában gondot okoz egy-egy szakkönyv ismertetése a megjelenéséhez közeli időpontban. Nagyon ritka eset az, ha a publikálást követő néhány (egy, két) hónapon belül recenzió jelenik meg egy könyvről. A Századok esetében, a '30-as évek elején az elmaradásban szerepet játszott okok között az összevont számok kényszerű összeállítását is számításba kellett venni, ami önmagában három hónapra húzta el a szerkesztési munkát, másrészt, hogy ezen túlmenően terjedelemcsökkenés is sújtotta a folyóiratot. A Századok folyamatosan küzdött ezzel a problémával, és úgy, mint volt ez korábban (az 1910-es és 1920-as években) is, a harmincas évek elején, közepén szintén jellemző volt a recenziós rovat kritikáinak „viszonylagos” lemaradása a (hozzájuk tartozó) könyvek megjelenéséhez képest. Ez a legtöbb (és legjobb) esetben egy, másfél év volt. Hajnal írta Vargha Zoltánnak 1934. január 4-én, hogy művét kiadták ismertetésre, de, hogy kinek azt nem tudja, mert a lista Mályusznál van, és vele a szünetben (vizsgaidőszak) nem találkozik. Majd így folytatta: „Azonban kérnélek, szíveskedj tekintetbe venni azt, hogy a *Századok* néha évekig is késhet valamely mű bírálatával. Helyszűke, az ismertető késedelmezése, stb. lehet az oka ennek. Egy személyes példa: nekem két, 1930-ban megjelent önálló kötetem²⁹ nincs még ismertetve. És vannak viszont ismertetések, amelyek elkészültek, hozzánk be is küldtek, mi ki is szedettük, – s helyszűke miatt 1–1½ évig is várniuk kell! Szomorú ránk nézve, mert munkatársaink elkedvetlenedésére vezet, de hát hiába, a terjedelmet növelni nem tudjuk, nincs pénz rá, *a tagok 2/5-e nem fizeti tagdíját* [saját kiem. – P.L.]. Igyekszünk a Téged érdeklő ismer-

²⁹ „Esterházy Miklós nádor lemondása” Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest, 1929. 153 o., és az ezzel a kötetrel egy időben megjelent „Esterházy Miklós nádor iratai. I. – Az 1642. évi meghíúsult országgyűlés időszaka (1640 december–1643 március.)”. Esterházy Pál herceg kiadása, Budapest, 1930. XCVIII+640 o. munkákról van szó. – A hazai historiográfiai szakirodalom, az adott korszakkal foglalkozó szakemberek a két munkát kevésbé sikerültnek tartják, módszertanilag és a feldolgozás minősége miatt pedig egyenesen gyengének. Ha figyelembe vesszük azt, hogy Hajnalra milyen pressziót gyakorolt a hercegi szürke eminenciás, Horváth Gábor, és azt is: mennyire kedvetlenül írta meg ezt a két kötetet, akkor magyarázatot találunk a gyengébb színvonalra. A nádori iratokról a Katholikus Szemle 1930. évf. 8. füzetében 713–716. jelent meg ismertetés: *Balanyi György*: Hajnal István: Esterházy Miklós nádor iratai. I. Kormányzattörténeti iratok. Az 1642. évi meghíúsult országgyűlés időszaka. (1640. december – 1643) – A Balanyi-féle ismertetés rövid tiszteletköri után a kötet általános felhasználhatóságát említi meg pozitívként, valamint az éppen induló kormányzattörténeti iratok megjelenésének fontosságát emeli ki. Hajnal iratkozó kötetéről *Szilágyi Lóránd*: A modern kormányzattörténet kialakulása című tanulmányában egy félmondatban tesz említést és a hozzá tartozó lábjegyzetben a 300. oldalon hivatkozik rá. – Századok 1933. 7–8. szám 291–307.

tetést sürgetni,³⁰ és ha véletlenül mégis késnénk, kérjük szíves jóakarotodat, megértésedet nehézségeink iránt.”³¹

A levél két szempontból is figyelemre méltó: egyrészt a folyóirat megjelenésének gyakorisága (mondhatnánk inkább úgy, hogy a számok összevonása és két füzet elkészítése közötti időintervallum növekedése) eleve lehetetlenné tette a *friss* kritikai észrevételeket, amelyek arra ösztönözték a két szerkesztőt (Hajnalt és Mályuszt), hogy a szakmai bírálatok alaposságát szorgalmazzák. Másrészt érdekessége a levélnek, hogy Hajnal a Századok sokféle gondja között sorolta: a társulati tagok 2/5-e nem fizeti rendesen a tagdíját. Ez azt mutatja, hogy (bár akkor is volt állami támogatás, amellyel a Vallás és Közoktatási Minisztérium [VKM]³² támogatta a Századok megjelenését, de) a folyóirat gazdasági bázisát a társulati tagok által évente befizetett tagdíj jelentette, jóllehet az a folyóirat teljes előállítási költségét csak részben fedezte.³³

A világgazdasági válság közepette, a szorító anyagi gondok mellett komoly szakmai munka folyt a szerkesztőségben, amelynek belső életét, munkáját mutatja be Hajnalnak Domanovszkyhoz intézett 1931. július 1-jei levele. Ebben a feljegyzésben Hajnal a Századokhoz érkezett írásokat értékelte szakmai és stílári szempontról. Moór Elemér³⁴ cikkéről pl. az volt a véleménye, hogy „éleselméjű” részletek ellenére „hangja kvalifikálhatatlan” és Domanovszky hozzájárulását kérte, hogy azt egy udvarias levél kíséretében szerzőjének visszaküldhesse. Tóth „Laci” cikke egyenesen svihák dolog — írta —, mert néhány adat (irat) birtokában 3-4 íves dolgozatot készített. Hajnal közölte a szerzővel, hogy

³⁰ Végül is a sürgetés eredményeként Wellmann Imre recenzióját közölte a folyóirat. *Vargha Zoltán*: Gróf Vigyázó Sándorné báró Podmaniczky Zsuzsanna (1888–1928) életrajza. Budapest, 1931. a M. Tud. Akadémia kiadása, 223 l. — U. az: Báró Podmaniczky János (1786–1883) életrajza. Budapest, a M. Tud. Akadémia kiadása, 1933. 220 o. — Századok 1934. 1–3. sz. 112–114. Ismertette: Wellmann Imre.

³¹ MTAK K Ms 1021/121

³² A tudományos társulatok (és az általuk kiadott folyóiratok) állami támogatását a Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége koordinálta, és tett javaslatot az állami szubvenció szétosztására. Ez a keretösszeg 1932/33-ban 20.000 P volt. Dr. Nagy Iván titkár és Magyar Zoltán ügyvezető alelnök dr. Hóman Bálint VKM miniszternek tett javaslatukban (1933. június 27-én, 133/1933 ikt.sz.) a következő számok szerepelnek: a Magyar Történelmi Társulat, a Természettudományi Társulat, a Szent István Akadémia 1200–1200 P-t kapjon, a Corvin Mátyás Társaság 1000 P-t, az Ungarische Jahrbücher 1100 P-t. A többi 26 társaságnak ennél lényegesen kevesebbet juttattak, pl. a Magyar Pszichológiai Társulatot 500 P-vel támogatták. A társulatok és intézmények közül 31-en tartoztak a szövetségbe. — Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNOL) VKM IV. (egy.) ü.o. K 636–1932–36–98–1 631. cs. — A szerzői honorárium a 40-es évek elején ívenként 80–300 P között mozgott. — MTAK K Ms 4524/418 – 1940. november 10. Domanovszky Sándor hagyatéka.

³³ Természetesen mecénások is támogatták a Társulatot és annak közlönyét. Nagy valószínűséggel kijelenthető, hogy ilyen támogatás hiányában a folyóirat megjelenését nem is lehetett volna biztosítani. A mecénások között volt pl. Hegedüs Lóránt — a legbőkezűbb támogatók egyike — a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének elnöke, aki nemzetközi hírű adó- és pénzügyi szakember volt, és elsősorban pénzügyi munkákat publikált. Nagy vonzalmat érzett ugyanakkor a történelmi pálya iránt, és egyre-másra jelentetett meg történelmi munkákat, amelyeket a Századok igyekezett „óvatosan” recenziálni is. — Személye gyakran adott okot a Századokat bíráló „ellenzéknek” arra, hogy kritizálják az ismertetett munkák és a róluk megjelent bírálatok színvonalát. — V. ö. Károlyi Árpád levele Hajnal Istvánhoz 1934. július 26. MTAK K Ms 5385/222

³⁴ Moór Elemér (1891–1974) nyelvész, őstörténész, ebben az időben Szegeden főiskolai tanár.

a közlés kifejezetten ártana neki, és a cikk visszavonását javasolta. Botár Imre tanulmányát Mályusz Elemér (a szerző neki tanára volt) olvasta, így egy kis elfogultsággal értékelte „nem is olyan rossz”-nak – Hajnal ebben az esetben azt tanácsolta, hogy a cikket küldjék vissza. Ez megtörtént, közlésére nem került sor; Hajnal véleményét Mályusz elfogadta. A Domanovszkynak küldött levélben így egy sürgős ügyet emelt ki, Moór Elemér írását, „mert úgy hallom, ő már híreszteli is nagy támadását.”³⁵

A szerkesztői munka érdekes megfigyeléseket is hozott. Hajnal egyik levelében azt írta Mályusznak: „Átolvastam Ungár dolgozatát.³⁶ Szerintem eléggé figyelemre méltó. De a fogalmazást elvacakolta. Csak figyelj meg, mindenki így jár, aki 1848-ról ír; a rengeteg dilettáns irodalom, ami róla szól, beissza magát stílusával, s kezdetlegességeivel együtt az ember agyvelejébe.”³⁷ Hajnal igyekezett emberi szempontokat is figyelembe venni szerkesztési munkája során. Említést tett egyik levelében arról, hogy „Juhász [László] ismertetését³⁸ Áldásyról egyelőre félre kellene tenni; Áldásyra bizonyára igen izgatólag hatna.”³⁹ Sajnálom, de mindenki tapintatlanságnak venné egy nagybeteg emberrel szemben”.⁴⁰

Érdekes momentumra világít rá egy 1931. december 11-i, Mályusznak írt levél, amelyben a Társulat és a Századok, politikai notabilitásokkal szemben követendő magatartásáról van szó, elsősorban és legfőképpen mind a ketten a történelmet szerető miniszterre és társulati elnökre gondoltak, és tartották ehhez magukat akkor is, amikor miniszterségéről lemondott (1931. augusztus). Klebelsberg lekötölezettjei és lojális beosztottjai voltak, és nagyon gyakran ennek figyelembe vételével döntöttek még szakmai kérdésekben is. Számukra gróf Klebelsberg Kunó megkérdőjelezhetetlen politikai, társadalmi tekintély volt. Ez a fajta lojalitás persze hozzátartozott a korhoz, a „feudális” hagyományokhoz, amelyeknek voltak humoros megnyilvánulásai is. Hajnal egyik levelé-

³⁵ A cikk „előtörténetéhez” tartozott, hogy Kossányi Béla ajánlotta közlésre, ő „olvasta, Mályusz és én nézegettük.” Alaposabb olvasás után Kossányi és a két szerkesztő ugyanazon a nézetben volt, hogy ne közöljék. Véleményük szerint „gyűlöletes, szenvedélyes hangot nem szabad meghonosítani.” Moór megtámadta Németh Gyulát, Zichyt, Melichet – „s minden elismert értéket, szinte megvető hangon. – Ha kritikát akarunk is, botránylapot nem.” – A cikket a Századok nem közölte. MTAK K Ms 4524/390 – Domanovszky Sándor hagyatéka.

³⁶ Egy korábbi (1932. február 20. és május 15.) levél alapján megállapítható, hogy Ungár Lászlónak egy olyan tanulmányáról volt szó, amely három év múlva, a Századok 1935. évi 1–3. számában (39–60.) jelent meg „A nemesi birtok eladósodása 1848 előtt” címmel. Nevezett szerző Holub József (1885–1962, jogtörténész, történész, egyetemi tanár, akadémikus) doktorandusza volt. – Ungár László a Századok 1932. év számaiban két francia munkát ismertetett.

³⁷ MTAK K Mályusz Elemér levelezése – Hajnal Mályusznak 1932. május 15.

³⁸ Juhász László ismertetése a Századok 1932. 7–8. szám Szemle rovatában jelent meg, Áldásy Antal: A XV. század nyugati elbeszélő forrásai. (A Magyar Történettudomány Kézikönyve, I. kötet, 7/c. füzet.) Budapest, 1928. 31 o. munkájáról. Hajnal és Mályusz a Szemle rovat indításánál abban egyeztek meg, hogy az ismertetett munkák megjelenési idejét illetően néhány évre visszamenőleg veszik fel az ismertetési listára. – MTAK K Mályusz Elemér levelezése – Hajnal Mályusznak 1931. november 11.

³⁹ Juhász László Szemle-cikke sok hiányosságot és tévedést sorol fel, amely igen kellemetlen kritikát jelenthetett volna Áldásynak, Hajnal ezért javasolta, hogy a betegségével küzdő professzort ne hozzák ilyen helyzetbe, az ismertetést tartsák vissza. – MTAK K Mályusz Elemér levelezése – Hajnal Mályusznak 1932. május 29. – Áldásy Antal 1932. július 14-én halt meg.

⁴⁰ MTAK K Mályusz Elemér levelezése – Hajnal Mályusznak 1932. május 29.

ben a Magyar Történelmi Társulat egy, 1932 elején, Sopronban megtartott üléséről számolt be Mályusznak. Arról lelkendezett, hogy a tudományos ülés jól sikerült, 40 új tag jelentkezett. Ott volt a szakma krémje: Angyal, Jánossy, Paulinyi, Grünwald, Szilágyi, Domanovszky, Lukinich, Deér és mások. Már a vonaton ültek, amikor közölték velük, hogy Klebelsberg, felesége állítólagos [és saját valóságos – P.L.] betegsége miatt lemondta részvételét. A bejelentésre — jegyezte meg gúnyosan Hajnal — „... némelyek igen savanyú képet vágtak és a Pesti Napló előkészített számát visszadugták zsebükbe.”⁴¹ – Ujváry Gábor írta róla: „kevés követője, ám annál több ellenfele, irigye volt. Rátermettségét, intelligenciáját, kiváló menedzseri képességeit viszont kevesen vitatták. (...) Bethlen István mellett leginkább az ő nevéhez kötötték az 1920-as évek Magyarországnak konzolidációját, napjainkban pedig a két világháború közötti időszak egyik legbefolyásosabb és legnagyobb hatású államférfijaként beszélünk róla.”⁴²

Az előbbi levél másik része világosan mutatja, hogy ez a — volt miniszterrel és társulati elnökkel szembeni — lojális magatartás őket is éppúgy jellemezte, mint a Pesti Naplót lebegtető kollégáikat, és nem tagadható az sem, hogy mindez szakmai tevékenységüket is jelentősen befolyásolta. Amikor a Századok részére cikkírássra felkért szerzőkről számolt be Hajnal szerkesztőtársának, arról írt, hogy szeretné megnyerni a kor elismerten legnagyobb pedagógiai szak tekintélyét, Imre Sándort⁴³ arra, hogy írjon a társulat folyóiratába. Tisztában volt ugyanakkor azzal is, hogy Klebelsberg nem nagyon kedvelte Imre Sándort, ezért kikérte Domanovszky tanácsát. Erről a következőket írta: „... beszéltem Dom.-al. Azt ajánlja, kérjük fel őt, [t.i. Imre Sándort] de kissé vigyázzunk, hogy igen gyakran ne szerepeljen, tehát ne tűnjék fel Kleb. előtt törzsmunkatársként. Tán úgy lehetne, nagy szerénységet mímelve, kérnéd őt, hogy kialakult tudós, elfoglalt ember létére nem lenne-e hajlandó mégis egy-egy műről kritikát írni; pl. most Lósy: Hatvani életrajza,⁴⁴ vagy *Balassa Brúnó: A latinoktatás tört.*⁴⁵ vagy másról, amit jónak lát. Ha többet adna, vigyáznánk, hogy legföljebb minden második számban hozzunk belőle.”⁴⁶ A felkérésre megírt recenziót Hajnal

⁴¹ MTAK K Mályusz Elemér levelezése, Hajnal Mályuszhoz, 1932. február 20. – Klebelsberg gyakran publikált kultúrpolitikai írásokat a Pesti Naplóban. A napilap iránya liberális, „nemzeti szabadelvű” volt.

⁴² Ujváry Gábor: „Élt ötvenhét évet, dolgozott egy évszázadnyit” – Klebelsberg Kuno (1875–1932) megítéléséről és időszerűségéről. (I. rész) Magyar Szemle Új folyam XIX. 3–4. sz.. (II. rész) Magyar Szemle Új folyam XIX. 5–6. sz.

⁴³ Imre Sándor (1877–1945) pedagógus és művelődéspolitikus. 1918-tól, rövid megszakítással 1924-ig, adminisztratív államtitkári funkciót töltött be a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban. (1922-től kényszerszabadságon!) – Új Magyar Életrajzi Lexikon (főszerkesztő: Markó László) III. H–K kötet. Magyar Könyvklub, Budapest, 2002. – Lehetséges, hogy Klebelsberg és a közte lévő feszültség, rossz viszony ebből az időszakból eredeztethető.

⁴⁴ Lósy-Schmidt Ede: Hatvani István élete és művei. I. rész. H. I. élete és önrajza, az ördögöségről szárnyra kelt mondák. A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának Kiadványai, IV. kötet 7. sz. Debrecen, 1931. 218 1. – a munkát végül is Joó Tibor ismertette, l. Századok 1932. 1–3. sz. 64–67.

⁴⁵ Megjelent: *Balassa Brúnó: A latintanítás története. Neveléstörténeti forrástanulmány.* Budapest, 1930. 331 1. – Ismertette: Imre Sándor. Századok 1932. 4–6. sz. 214–219. – Mályusz kiemelése azt mutatja, hogy a levél olvasásakor már eldöntötte: a Balassa-kötet ismertetésére kéri fel Imre Sándort.

⁴⁶ Hajnal Mályusznak 1931. december 11. – MTAK K Mályusz Elemér levelezése.

kukacoskodónak, ahogyan maga írta: „faszarágó”-nak tartotta, „de legalább ki mondja az igazat” – fűzte hozzá.⁴⁷

Hajnal felfogásáról, munkamódszeréről sokat elárulnak azok a szerkesztői levelek, amelyeket Mályusznak küldött. Az egyik — 1932. április 26-a és május 6-a között folytatólagosan írt — levelében sorra veszi az évfolyamba számításba jöhető írásokat, és igen kritikusan említi meg Paulinyi Oszkár ismertetését,⁴⁸ amikor azt írja róla: „ha minden munkánál részletesen felsorolnánk, hogy mit mulasztott el, a legjelentéktelenebből kellene legtöbbet írjunk.” Hajnal megjegyzése éles volt, de egyszersmind igaz is. Szerinte a recenzens jóindulatú, tanári feddésben részesítette a mű szerzőjét, ahelyett inkább, hogy megmondaná „Sas irkáiban a szakszerű képzettségnek alig van nyoma.” Mindenképpen szükségesnek látta, hogy az ismertetés hangját megváltoztassa. Összevonásokkal tömörebbé és érthetőbbé tette a kritikát, a változtatásokhoz kérte Mályusz hozzájárulását.⁴⁹ Pár nap múlva már azt írta Mályusznak, hogy „csípjén” le belőle, ahol jónak látja, mert neki könnyebben megy az ilyen kurtítás, mint neki, aki kissé járatlan a Paulinyi által ismertetett témában.⁵⁰

Az adott viszonyok között — és a helyzet talán máig sem változott sokat — a szerkesztőknek kifinomult diplomáciai érzékkel kellett (volna) a folyóirat szakmaiságára (színvonalára) és egyszerre a személyi kérdésekre is tekintettel lenniük.

Az első időkben az igyekezet meg is volt bennük mindkét szempont kiengesúlyozott érvényesítésére. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne követte volna el akár súlyosabb hibákat már az első években is. Ilyen volt pl. a Kornfeld-ív esete. Közelebbi adatunk nincs rá, de a levelezés alapján szinte biztosan állítható, hogy Kornfeld Móric⁵¹ művészet- és tudománypártoló mecénás 50. születésnapjára köszöntő íveket köröztek a Bölcsészettudományi Kar tanárai között 1932. november–decemberben. Az aláírók között szerepelt Hóman, Rávasz, Kornis, Szekfű, Deér stb.

⁴⁷ Hajnal Mályusznak 1932. április 26–május 6. – MTAK K Mályusz Elemér levelezése.

⁴⁸ Megjelent: Századok 1932. 9–10. szám Szemle rovat, 459–465. Sas Andor: Egy magyar nagybirtok történetéhez. A Schönborn-uradalom a 18. században. (Századunk, 1931. 1–3. szám). – Ein Latifundium frankischer Kirchenfürsten in den Nordostkarpathen, 1728–1746. (Vierteljahrschrift f. Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte, 24. (1931) köt., 410–448. 1.). – Die wirtschaftlichen u. sozialen Verhältnisse der Juden auf dem Domínium Munkács-Szentmiklós im XVIII. Jahrhundert. (Jüdisches Archiv, II. évf., 1–7. füzet. Wien, 1929.)

⁴⁹ Hajnal Mályusznak 1932. április 26–május 6. – MTAK K Mályusz Elemér levelezése.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Kornfeld Móric Bethlen Istvánnal alapítója volt a Magyar Szemle Társaságnak (1927), és elindítója a Magyar Szemle — havonta megjelenő — folyóiratnak, amely a szellemtörténészek legfontosabb orgánuma lett — a Minerva mellett —, a 30-as években. Ezen kívül Kornfeld Móric, édesapjának (Kornfeld Zsigmond) emlékére nagyobb alapítványt tett a Magyar Tudományos Akadémia javára, és több más tudományos társulatot — közöttük a Magyar Történelmi Társulatot is — anyagilag rendszeresen támogatott. Szekfű számára így több okból is személyes presztízskérdés volt az ötvenedik születésnapját 1932. december 30-án betöltő Kornfeld Móric köszöntése. – Tekintve, hogy az aláírók egyike, Hóman Bálint, ekkor már — 1932. október 1-jétől —, vallás- és közoktatásügyi miniszter volt; követte Klebelsberg a Magyar Történelmi Társulat elnöki posztján is, és mint ilyen, a másfél éve kinevezett szerkesztőknek társulati felettese, nagyon is érthető, hogy Hajnal *kellő* alappal sajnálkozott Mályusz kijelentései miatt.

Hajnal némi hezitálás után szintén aláírta az ívet több olyan kollégájával egy időben, akik kifejezetten Mályusz negatív tartalmú kijelentésének hatására csatlakoztak a köszöntőkhöz. Mályusz kijelentette ugyanis, hogy nem szerepel „akárkikkel” még egy aláíró íven sem. Hajnal eleinte, sajátos megközelítéssel kurázsinnak tekintette Mályusz zsidó-ellenes kijelentéseit – kettőjük felfogása e kérdésben és ebben az időben még közel állt egymáshoz. Később már azon sajnálkozott, hogy nem tartotta vissza barátját, mert „Szekfű nem fogja egyszerű incidensnek felfogni. Amire bizonyára a legérzékenyebb, azt látja érintve ez esetben: az ő zsidótöke-háttérét. Meg vagyok győződve arról, hogy sokszor érzi félszeg helyzetét – bár igaz, hogy általában büszke erre az imponáló összeköttetésére.”⁵² Levelében Hajnal arra kapacitálta barátját, hogy Szekfűtől kérjen olyan „tisztességes ívet, amin magunkfajták szerepelnek.”⁵³ ... Kényelmetlen nekik, hogy nem vagy rajta, Kornfeldnek is feltűnhet. Akkor aztán nyugodtan aláírhatod, megfelelő társaságban”.⁵⁴

Szakmai szempontból érdekesen világítja meg szerkesztői módszerüket egy másik Hajnal levél, amely arról számolt be Mályusznak, hogy Deér és Kniezsa (szerkesztőségi felkérésre írt) cikküket felemásan készítették el. Deér részét a levélíró dicsérte, azt később önálló cikként közölte is a Századok,⁵⁵ de Kniezsa részével teljesen elutasító volt. Eredetileg egy számban, egymás után akarták mindkettőt közölni, de Hajnal ebben a levélben azonban arról írt, hogy ezt a szempontot nem lehetett érvényesíteni, és a következőket ajánlotta ezért szerkesztőtársának: „1) Vagy hirtelen átfésülöd Kniezsa részét, értelmesebbé teszed, – de akkor 2-3 napon belül meg kellene csinálnod. 2) Vagy nem hozzuk még ebben a számban [értelemszerűen: egyiket sem – P.L.]; ezt nem ajánlom, mert nem bízom abban, hogy Kniezsa érdemesnek tartja ezek után az alaposabb kidolgozást, 3) vagy Deér részét hozzuk csak módosított cím alatt. Ez lenne a legméltóbb válaszunk Kniezsa számára.”⁵⁶

Az első (1931.) évben a folyóirat szerkesztése feszített ütemű gyors és intenzív munkát követelt mindkettőjüktől. Hajnalt fárasztotta, idegileg „kikészítette” ez a munka, és már pár hónap múlva nagy megbánással gondolt vissza a megbízás elfogadására.⁵⁷ Hajnal ebben az „átkozódó” levelében azt is hangsúlyozta, hogy rosszkedvét jelentősen fokozta az elmúlt hónapokban Mályuszzal kialakult feszült viszonya is. Ingerültségének egyik oka az volt, hogy Mályusz

⁵² MTAK K Mályusz Elemér levelezése, – Hajnal Mályusznak, 1932. december 27.

⁵³ Hajnal többek között még ezt is írta: „egy egyetemi tanárnak joga van ilyen figyelemre. Én is el voltam határozva, hogy megteszem [az ív aláírásának megtagadását – P.L.], ha ismeretlen zsidókkal raknak egybe.” Hajnal Mályusznak 1932. december 27. – MTAK K Mályusz Elemér levelezése.

⁵⁴ MTAK K Mályusz Elemér levelezése, – Hajnal Mályusznak, 1932. december 27.

⁵⁵ Deér József: A Felvidék történetének újabb irodalma. I. Századok 1932. 1–3. sz. 13–34.

⁵⁶ Az utóbbi változatot fogadta el a két szerkesztő. Hajnal Mályusznak 1932. február 25. – MTAK K Mályusz Elemér levelezése.

⁵⁷ „Ezerszer megátkoztam a Századokat, gyöngeségemet, hogy beugrottam; keserves napjaimat, mit vele töltöttem. (...) az 1931. évf. postamunka volt.” Rádásul nem volt elég nagy a választékuk, és emiatt gyakorlatilag „ami jött, azt nagyjából el kellett fogadni, sosem maradt a következő számra semmi, mindig újra kellett kezdeni.” A szerkesztők alapvető célja ebben az évben a szám és évfolyam elcsúszások megszüntetése volt. – MTAK K Mályusz Elemér levelezése. Hajnal Mályusznak 1931. december 14.

egyre több írással kapcsolatban kifogásolta, hogy azok az ő tudomása és szakmai hozzájárulása nélkül jelentek meg. Hajnal azzal védekezett, hogy a számlaadások feszített üteme sok esetben nem tette lehetővé a Mályusz-féle szerkesztői észrevételek kivárását, mert akkor a számok továbbra is késve jelentek volna meg. Készséggel elismerte ugyanakkor, hogy több bakit is elkövetett egyes recenziók megjelentetésével kapcsolatban. Az egyik ilyen hiba volt pl. egy 1922-ben napvilágot látott lengyel kötetről szóló ismertetés közlése.⁵⁸ Elismerte, de egyben jogosnak is tartotta, hogy egyes szerzőkhöz közvetlenül, és nem Mályuszon keresztül, fordult. Sajnálkozott azon, hogy ez a megoldás Mályuszban gyanakvást váltott ki, amiért „egész paff voltam, de mérges is”. Fogadkozott, hogy a jövőben ezt a gyakorlatot nem folytatja — hiszen „negyedévünk” lesz minden számra —, és ismételten jelezte, hogy ezzel barátja és szerkesztőtársa tehermentesítését akarta elérni.⁵⁹ A panaszkodás mellett a levél utóiratában javasolt egy, a későbbiekben ezután következetesen használt bibliográfiai kiegészítést is azért, mert: „Több ism. példányt küldő kiadó kívánta, hogy az ismertetésben a kiadóállalatot tüntessük fel. Ezt hát rendszeresíteni kell.”⁶⁰

Még nem egészen egy éve voltak szerkesztők, amikor már komoly vitát váltott ki kettőjük között az előbb említett időigényes, szerkesztőségi munka. Hajnal bosszúsan írta Mályusznak: „oda jutottam, hogy mindenki személyes szívességnek tartja irányomban, ha tesz valamit. Te is így gondolkozol; lemondással fenyegetődzöl rögtön. Hát nekem egyénibb ügyem a Századok, mint Neked, vagy a többieknek? Mihelyt Te lemondasz, azzal már az én távozásom is adva van; kimondottan és határozottan csak veled együtt vállalkoztam. Sokféle oka van, hogy nem tudom bejelenteni a lemondást; egyik, ami remélhetőleg Veled is közös: nem akarok kárörvendést bizonyos oldalról: ami nemcsak minket [bántana, érintene – P.L.], hanem elsősorban Dom. ellen irányulna.”⁶¹

⁵⁸ *Dabrowski, dr. Jan: Wladyslaw I. Jagiellończyk na Wegrzech. 1440–1444. Rozprawy historyczne Towarzystwa Naukowego-Warszawskiego. Tom II. Zeszyt I. Warszawa. 1922.* (Dabrowski János dr.: Jagiello I. Ulászló Magyarországon 1440–1444.) A varsói Tudományos Társulat történelmi értekezései. II. kötet. I. füzet. Warszawa, 1922. 208 o. – Századok 1931. évi 7–8. sz. 316–317. – *Divéky Adorján* ismertetése.

⁵⁹ „Ezentúl mindenesetre vigyázok, hogy ne írjak olyanoknak, akiket Te toboroztál, bár a sürgetés több oldalról csak hasznos. Mindent jól el lehetne intézni azzal, ha a lapon a kéziratok beküldését a Te címre kérnénk; ez rám nézve nagy munkamegtakarítást jelentene.” – MTAK K Mályusz Elemér levelezése. Hajnal Mályusznak 1931. december 14.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ A levél végén a szemrehányások és a számtervezet felvázolása után Hajnal magánemberi (baráti) reagálását olvashatjuk Mályusz közelgő házasságkötésének hírére, amelyről egy szegedi tanártársától értesült. Hajnal esküdözött, hogy a hírt titokban tartja, mégis első dolga volt Dománovszkyt erről tájékoztatni, jóllehet [vagy talán éppen ezért] tisztában volt „főnöke” pletykás természetével [esetleg még a sajátjával is]. Nem volt meglepő, amikor néhány napon belül az egész szakma tudomást szerzett Mályusz Elemér és Császár Edit rövid időn belüli — tervezett és várható — egybekeléséről. Mályusz szemrehányással illette Hajnalt — a szerinte — ideje korán nyilvánosságra került tervének megszűlésével kapcsolatban, amire barátja a következőt válaszolta: „... azt hittem, nyilvános-féle a dolog már. Mindenesetre tudom, hogy kívánnál házasodni; a szerkesztés ügyében igyekeznék tőlem telhetőleg tehermentesíteni, ha már másutt nem is tudnék kezded járni.” tette hozzá a végén, némileg kétértelműen megfogalmazott (kajánkodó) félmondattal. – MTAK K Mályusz Elemér levelezése. Hajnal Mályusznak 1932. január 8.

Századok és szakmaiság

A Századok körül már néhány hónapon belül nyilvánvalóvá vált, hogy a szakma nem fogadta egyöntetű lelkesedéssel a két új szerkesztő kinevezését. Hajnal, 1931. július 4-én írt, Domanovszkynak elküldött levele arról tanúskodik, hogy munkájuk megkezdése után pár hónappal, már komoly ellentéteket generáltak a szakmán belül. Hajnal levelében ugyan örömét fejezte ki, hogy Eckhart beküldött egy ismertetést, „azt hiszem jó lesz mindjárt a jövő számban hozni. Ugyanis Elemérrel már attól féltünk, hogy Szekfű–Eckharték bojkottálni fogják a »Századok«-at. [Saját kiemelésem – P.L.] Én pl. írtam a Napkeletbe⁶² az Új utakról⁶³ ismertetést, amiben kissé megróttam Eckhart éles hangját. Erre úgy Eckhart Ferenc, mint Sándor visszaküldték a lapot, sőt Sándor le is mondott ott a tudományos rovat vezetéséről: Ferenc pedig igen fanyarul kezelte engem; felesége alig fogadja köszönésemet.”⁶⁴

Hajnal ezt az esetet úgy fogta fel, hogy az előjele lehet egy a Századokkal szembeni bojkottnak, és még attól is tartott, hogy ha Mályusz cikke az Eckhart-vitáról megjelenik,⁶⁵ az még súlyosbítani fogja a szerkesztőség elszigetelődését. A helyzet kedvezőtlenül alakult. Hajnal már azt is eredménynek könyvelte el, amikor beszámolt Szekfűvel való találkozásáról, arról, milyen jólesően fogadta,

⁶² A Napkelet folyóiratot Tormay Cecille alapította 1923-ban, és 1940-ben szűnt meg. – „Bevalott célja az akkor úgynevezett keresztény megújulás irodalmi szolgálata volt s be nem vallottan a Nyugat ellensúlyozása.” *Schöpflin Aladár*: Búcsú a Napkelettől – Nyugat, 1940. 10. sz.

⁶³ Eckhart Ferenc: Jog- és alkotmánytörténet. In Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1931. 269–320. – Az egész kötetről Domanovszky Sándor írt ismertetést a Századok 1931. évi 7–8. számába, 273–279. A recenzens részletesen kitért a kötetben megjelent cikk által kiváltott ún. Eckhart vitára is. Külön pontokba foglalta és nemcsak elfogadta, hanem kihangsúlyozta a tanulmány vitathatatlan érdemeit, másrészt mintegy az előzővel szembeállítva éles kritikát gyakorolt Hóman és Szekfű írásáról, magára haragítva a történész közélet két hatalmasságát. (277.)

⁶⁴ Hajnal Domanovszkynak 1931. július 3. – MTAK K Ms 4524/391 Domanovszky hagyaték.

⁶⁵ Megjelent: Századok, 1931. 9–10. sz. 406–419. „(...) a tanulmány a szellemtörténeti részek mellett éppen nem hanyagolja el a ma egyesek által bizonyos megvetéssel emlegetett „pozitivistá” szempontokat sem. Szerintünk Eckhart tanulmányának egyik értéke éppen a szellemtörténeti és pozitivistá irányok összekapcsolása.” 406. – Hajnal vélekedése Mályusz cikkéről csak úgy értelmezhető, ha annak volt egy előzetes variációja. A cikk ugyanis Eckhart Ferencnek „A magyar történetírás új útjai”-ban megjelent tanulmányát [„Jog- és alkotmánytörténet”] mérsékeltlen bírálta, és komolyan dicsérte. Mályusz ebben a cikkben a jogászai észrevételek (éles bírálatok) ellen fogalmazott meg kemény kritikát, azokat nemcsak elavultnak, hanem sokszor tudománytalanoknak és parlaginak állította be. Kifejezetten és élesen visszautasította azt is, hogy politikusok (a parlamentben az igazságügyi miniszter, Zsitvay Tibor intézett kirohanást Eckhart ellen, az is igaz, hogy Klebelsberg viszont határozottan kiállt mellette) avatkozzanak bele a tudományos vitákba, mert ezt a tudomány szabadsága elleni támadásnak lehet tekinteni. 419. – Mályusz kitért összefoglalójában arra is, hogy a miniszter: nem arra figyelmeztette a szerzőt [Eckhart Ferencet], hogy máskor előbb a szakkörökkel vitassa meg kutatásainak eredményeit, és csak azután közölje azokat a nagyközönségnek szánt tanulmányban, hanem arra intette, hogy „várja meg azt az időt, amikor a magyar közvélemény hajlandó elfogadni az ő érveinek súlyát, amikor meg tudja győzni a magyar közvéleményt arról, hogy tanítása megfelel a magyar jogászai közvéleménynek.” 418. „Mondanunk sem kell, hogy mindez a tudomány halálát jelentené. A közvélemény nem lehet a tudomány kerékkötője,” 419. – írta ismertetőjében Mályusz Elemér. A vita-ismertető utolsó bekezdésének megmaradt korrektúra-példánya azt is mutatja, hogy Mályusz Hajnal stílárts és „politikai” szempontokra figyelő javításait elfogadta, és saját korrektúráját annak megfelelően javította.

hogy tanítványától, Komoróczy Györgytől is megjelenik egy írás a folyóiratban. Még olyan gesztusokat is pozitívumként élt meg, amikor Eckhart Sándor kijelentette, hogy nem Hajnalra, hanem a Napkeletre haragszik,⁶⁶ ami azért is különös, mert valójában az, amit megtámadtatásnak élt meg, az végül is Hajnal cikke volt, az ő véleményét fejezte ki. A barátságos beszélgetést Eckhart arra is felhasználta, hogy egy Lelkes⁶⁷ [egy évtizeddel később, — Hajnal dékánása idején is — a dékáni hivatal titkára – P.L.] nevű tanítványa írását ajánlotta megjelentetni a Századokban, aki a Pulszky-féle szabadkőműves összeköttetéséről kutat Párizsban. Hajnal szerint „(...) a téma megfelelő lenne”. – Örömmel számolt be Domanovszkynak Markó Árpád értekezéséről, egyetlen problémaként a cikkhez tartozó öt [térkép]vázlatot említette meg abban a reményben, hogy azok elkészítése nem ütközik majd akadályba.⁶⁸

A szerkesztők még egy évet sem töltöttek el új beosztásukban, amikor már határozottan kialakult ellentáborral találták magukat szemben. Az általánosan elfogadott történeti irányvonal követői, a szellemtörténészek egy jól körülhatárolható csoportja — Szekfű vezetésével — a Századok szerkesztőinek minden lépését görcsös alá vették. Igen kritikusan viszonyult a Századokhoz a két Eckhart fivér. A csoport „szélén” foglalt helyet Joó Tibor, a hezitálók közé tartozott, de rövidesen csatlakozott a bírálókhöz Déer József. Legnagyobb hatalmú támogatójuk azonban kétségtelenül Hóman Bálint volt, a Vallás- és Közoktatási Minisztérium miniszteri posztjának várományosa.

A csoport minden eszközt bevetett az új szellemiségű folyóirat „helyes útra tereléséhez”, Szekfű publikálási bojkott alá helyezte, mások a Napkeletet kívánták felhasználni ellene. Mindezek ellenére sokan továbbra is a Századokban jelentették meg tanulmányaikat. Ezt a két szerkesztő örömmel fogadta, noha ez egyáltalán nem jelentette a „blokádt” felszámolását.

A Századok helyzetét még nehezítette az is, hogy egy egységes szellemtörténeti táborral szemben a három szerkesztő történeti koncepciója eltért egymástól. Mályusz Elemér népiségtörténeti iránya elkülönült Domanovszky gazdaságtörténeti iskolájától, nemkülönben Hajnal történeti realizmusától, a „szociológiai” szemlélettől. Mályusz a népiségtörténeti irányt szellemtörténeti alapozásúnak fogta fel, míg Hajnal „történeti realizmusa” szemben állt ezzel, a Domanovszky-féle művelődéstörténet és az irányítása alatt működő agrártörténeti iskola is egy egészen más irányt követett. Tekintettel azonban a folyóirat helyzetére, felismerve az ellentábor erejét, maguk is „egységfrontot” alkottak,

⁶⁶ Hajnal Domanovszkynak küldött levelében arról írt: „...örülök, hogy Eckhart beküldte ismertetését, azt hiszem jó lesz a jövő számban hozni. Ugyanis Elemérrel már attól féltünk, hogy Szekfű–Eckharték bojkottálni fogják a »Századokat«. Én pl. írtam a Napkeletbe az új utakról ismerttetést, amiben kissé megróttam Eckhart éles hangját.” – MTAK K Ms 4524/391 Kaposvár 1931. július 3.

⁶⁷ A kutatás eredményeit összefoglaló munkáról – *Lelkes István: A magyar–francia barátság aranykora. 1879–1889. Fejezet a magyar liberalizmus történetéből.* Budapest, 1932. Sárkány-Nyomda Részvénytársaság. 322 o. — Századok 1933. évi 9–10 sz. 470–472. o. *Bariska Mihály* ismertetése. – Hajnal Domanovszkynak 1931. július 3. – MTAK K Ms 4524/391 Domanovszky hagyaték.

⁶⁸ Megjelent: *Markó Árpád: A szomolányi kuruc győzelem.* (1704. május 28.) Századok, 1931. 7–8. sz. 233–258. – Az öt térképemelléklet rendben megjelent. – Hajnal Domanovszkynak 1931. július 3. – MTAK K Ms 4524/391 Domanovszky hagyaték.

igyekezetük arra irányult, hogy — miután tisztában voltak az erőviszonyokkal — gesztusokkal próbálják bizonyítani pártatlanságukat a megjelenő cikkek „szellemiségét” érintő kérdésekben, ugyanakkor a korábbinál jobban akarták ki-egyensúlyozni a különböző irányzatok jelentkezését a folyóirat egyes számaiban.

A szerkesztők nagy igyekezettel kezdték munkájukat, és elsősorban azt szerették volna elérni, hogy a megjelenési lemaradást behozzák. Természetesen ez csak úgy volt lehetséges, hogy továbbra is fenntartották az összevont számokat és az így korlátozott terjedelmet. Ugyanakkor erre az időre a folyóirat túljutott saját — a gazdasági recesszióval párhuzamosan zajló — válságának mélypontján is. Utoljára az 1929–30. (63–64.) évfolyam volt olyan összevont kötet, amely egy év (eleve csökkentett) terjedelmének terhére két évfolyamot jelentett meg. 1931-től kezdve minden év (évfolyam) önálló kötetként jelent meg [ezt követően csak a II. világháború után jelent meg két évfolyam egy kötetben, az 1945–46. évi 79–80. évfolyam – P.L.]. Hajnal egyik — 1931. november 2-i — levelében, komoly sikerként elkönyvelve, örömmel számolt be Domanovszky-nak arról, hogy az 1931. évi utolsó szám a következő év január elején megjelenhet. Ugyanebben a levelében egy érdekes kezdeményezésről is hírt adott: „Váczy ajánlkozott, hogy a Századokban felel Babits cikkére a »Nyugat«-ban, a szellemtörténetről [írottakra – P.L.]. Babits cikkét nem olvastam.⁶⁹ Rém csábító az ajánlat; elevenítő dolog lenne. Mályuszt megkérdeztem, ő sem ellenzi. De mindketten egyik vagyunk abban, hogy előre meg kell mondani Váczy-nak, hogy a kérdés kényes, fenntartjuk magunknak az esetleges változtatásokra való kérést. – Mi a véleményed, mit válaszoljak neki?”⁷⁰

⁶⁹ Babits cikke a Nyugat 1931. évi 17. és 18. számában jelent meg 11 kisebb fejezetben. Az utolsóban így összegezte álláspontját: „Ne becsülném oly sokra a szellemtörténet tudományos útnyitását, ne érezném munkásaival magamat is sokban annyira egynek és cinkosnak: nem furdalna eredendő bűne, mely voltaképp korunk szellemének bűne. Közvádoló ügyész, sem lándzsaszegező Don Quihotte nem vagyok; inkább tisztelő társ és kortárs. A szellemtörténetet a kor szülte, ez a megzavart hitű kor, melynek mindannyian gyermekei vagyunk, akik élünk. Tehet ő róla, hogy csak a változó felhőket látja s nem az örök csillagokat? Azt látja, ami ma látható. A szellemtörténet bizonyonnyal örökölte a kor gondolkodási hibáit és képtelenségeit, melyektől talán egyetlen mai gondolat sem tud egészen ment maradni. Követ ezért nem vethetünk reá; de, kívülről nézve, segíthetünk neki az önismeretben. Bár hasonlítanának a gondolkodás hibái azokhoz a betegségekhez melyek elmúlnak, mihelyt tudatossá válnak! Ez, sajnos, nincsen így. A betegséget ezúttal nem gyógyítja meg az önismeret. De lényegesen csökkenti a betegség veszélyeit. Ez a betegség, az igazi mal du siècle, a szellemtörténeti irányzatban sajátos módon vegyül az egészség vágyával; a szellemtörténetet részben épp ez a vágy hozta létre. Azoknak a vágya, akik nem tudtak megelégedni a sivár pozitívizmus hit, szempont és mérték nélküli ténygyűjtésével, s szempontot és mértéket kerestek. Egyelőre nagyon relatív mértéket találtak: de ez a mérték jó és használható a tudomány közvetlen céljaira. Mérd őket is a saját mértékükkel: s az ítélet kedvező lesz. S ki tud ma jobb mértéket?” <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> a letöltés időpontja: 2009. 10. 30. (l. a Nyugat 1931. október 1-jén és dec. 16-án megjelent számaikat.) – Váczy Péter „válasza” nem jelent meg a Századokban, ellenben a Nyugat 1932. év 2. számának a Figyelő rovatában: Hozzászólások Babits Mihály tanulmányához. I. Váczy Péter [ő volt az első hozzászóló]. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00529/16520.htm> a letöltés időpontja: 2009. 11. 04.

⁷⁰ MTAK K Ms 4524/393 – 1931. november 2. Domanovszky Sándor hagyatéka.

Mályusz feledve a sok-sok súrlódást, évtizedek távlatából visszatekintve „csak a szépre” emlékezett a Hajnallal (és Domanovszkyval) négy éven át végzett szerkesztőségi munkájára: „Nagyszerű megnyugvás volt számomra, hogy szerkesztőtársaimmal soha nem kellett vitáznom, nem elleneztek még oly, bizarrnak nevezhető technikai megoldást sem, hogy Váczy Péter folyóirat cikkét, A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon-t két recenziussal, Barta Jánossal filológiai szemszögből, Eckhart Ferencsel jogtörténetiből ismertessem (1934. 239.)”⁷¹ [Hozzátehetjük ehhez, hogy korábban éppen Mályusz volt, aki elutasította a kettős recenziót a lavina-effektustól való félelmében.⁷²] Mályusz szerkesztői koncepciója az volt, hogy a Századok lehetőleg minden magyar történeti munkáról hozzon ismertetést, de egyúttal nagyon fontosnak tartotta azt is, hogy a recenzensek olyanok legyenek, akik szakterületükön jól eligazodnak, a recenziókat szakértőként készítik el. Olyan esetben, amikor egy-egy munkára ilyen szakembert a magyarok között nem lehetett találni, indokoltnak tartotta külföldi szaktörténész felkérését az ismertetés megírására. Horváth Konstantin, zirci perjel Johannes Lemovicensis c. könyvének recenziójára pl. a bécsi Konrád Heilig-et sikerült megnyernie, aki megmutatta, „milyennek kell lennie a mintaszerű, tanulságos bírálatnak”.⁷³ Mályusz úgy emlékezett erre a számra, hogy abban két másik — magyar — szerző által írott ismertetés arra volt bizonyos, hogy Magyarország a történetírás kérdéseiben európai színvonalú munkákat képes produkálni.⁷⁴ Mályusz emlékirataiban némileg átszínezte ezeket az éveket. A szerkesztési munka közben kialakult feszültségeket, zsörtölődéseket és veszekedéseket jobbra felelte, inkább emlékezett arra, hogy jó ízlése, az új eredmények iránti érzékenysége, a gyorsan kialakuló szakmai véleménye nagyon gyakran, szinte minden ellenállás nélkül érvényesült kettőjük együttműködésében.

Domanovszky helyzete is megváltozott a két szerkesztő kinevezésével egy időben. Nem nehezedett rá teljes súllyal a folyóirat összes problémája, Hajnal és Mályusz nagymértékben tehermentesítették őt. Általában csak kényes kérdésekben kérték tanácsát vagy bízták rá a döntést; egyébként egy-egy szám kialakult, végső tervezetével keresték meg, néhány más esetben, váratlan helyzetekben, kikérték véleményét, vagy javaslatát.⁷⁵ Fenntartotta magának a jogot,

⁷¹ *Mályusz Elemér*: Emlékirat. Kézirat. A Mályusz-család és Soós István engedélyével, amelyet ez úton is hálásan köszönök. (Továbbiakban: *Mályusz*: Emlékirat) Népiségtörténet c. fejezet; a két egyoldalas ismertetés megjelent: *Századok* 1934. 4–6. sz. 239–240.

⁷² MTA K Mályusz levelezése, – Hajnal Mályuszhoz, 1931. május 2.

⁷³ *Mályusz*: Emlékirat (Népiségtörténet c. fejezete) – Johannes Lemovicensis (abbatis de Zirc 1208–1218) opera omnia. Auctore dr. Constantino Horváth. (I–III., Zirci könyvek II–IV.) Veszprém, Egyházmegyei könyvnyomda, 1932. XXIV+ 88+197; 15+578; 19+298 o. – *Századok* 1933. 9–10. sz. 445–451.

⁷⁴ Deér József recenziója Galla Ferenc munkájáról: A clunyi reform hatása Magyarországon. (A Szent István Akadémia történelmi-, jog- és társadalomtudományi osztályainak felolvasásai. 2. köt., 4. sz.). Pécs, 1931. 148 o. – *Századok* 1933. 9–10. sz. 437–445., valamint Kring (Komjáthy) Miklós ismertetése: Házi Jenő könyvéről: Sopron szabad királyi város története. Sopron, 1925–1931. I. rész. 4. k. L + 430 l., 5. k. XLVI + 430 l., 6. k. XL + 425 l., 7. k. XXXIII + 465 l.; II. rész, 1. k. XX + 479 l., 2. k. XII + 492 l. – *Századok* 1933. 9–10. sz. 451–455. Ezeket az ismertetések emelte ki visszaemlékezéseiben. *Mályusz*: Emlékirat (Népiségtörténet c. fejezete)

⁷⁵ A *Századok* 1932. 1–3. és 4–6. számában jelent meg Klebelsberg Kunó társulati elnökként elmondott két beszéde, de a szerkesztésre átadott szöveg nagyon nehezen készült el [Klebelsberg ek-

hogy Harpagonként⁷⁶ felügyeljen a folyóirat anyagi ügyeire, és — gyakran kifejezetten pénzügyi szempontok szerint — megszabta az egyes számok végső terjedelmét. Így ekkor, ebben az évben az egyes összevont számok együttes terjedelme nem haladhatta meg a 8 nyomdai ívet [B/5-ös formátumban ez 128, éves szinten 640 nyomtatott oldalnak felelt meg– PL.]. Ezt nem lehetett mindig teljesíteni, mert a kéziratok alapján elég nehezen tudták előre kiszámítani az egyes füzetek nyomtatott terjedelmét. Domanovszky terjedelem-túllépést csak igen ritkán hagyott jóvá, gyakran, így például az első (1931.) és a második évben (1932) is a főszerkesztő által engedélyezett oldalszám alatt maradtak.⁷⁷ 1933-ban a Századok éves terjedelme meghaladta ugyan a 40 nyomdai ívet, (653 o.) de az évfolyam — az egyes összevont számoktól elkülönítve — magában foglalta a „pótfüzet” 173 oldalát is (e nélkül a folyóirat terjedelme az „engedélyezett” 30 nyomdai ív, azaz 480 oldal volt). A pótfüzet megjelenetéséhez egyébként — minden esetben — külön juttatás, adomány volt szükséges, de az volt a felfogás, hogy az a folyóirat természetes részét képezi. Ezt 1933-ban úgy jelezték, hogy a Századok oldalszáma folytatódott tovább, „végig futott”, ahol a pótfüzet kezdődött, ott 1-től szögletes zárójelben feltüntették a melléklet megfelelő oldalszámát is.

Szekfű és a Századok

Mályusz a fővárosba visszakérülve, minden más munkája mellett újult erővel tovább folytatta — az 1920-as években elkezdett, a Három nemzedék koncepcióját érintő — vitáját Szekfűvel, mert úgy vélte: semmi nyoma nincs annak, hogy a bírált fél korábbi álláspontját akárcsak némileg is korrigálta volna. Hómannel, aki egyébként támogatta egy, az ő vezetésével megalakítandó, népiségtörténeti kutatócsoport létrehozását, a Magyar történetet ért bírálati miatt került szembe, amely azután később éles összecsapásokhoz vezetett. Szegedről elkerülve Mályusz és Deér pályája elvált egymástól, nem sok idő kellett hozzá, hogy közöttük is kemény szakmai vita alakuljon ki.

Mályusz „felügyelete” alól kiszabaduló Deér egyre inkább Szekfű követőjévé vált, és a hol erősödő, hol csituló Mályusz–Szekfű vitában, korábbi mentorával szembeszállva, Szekfű oldalára állt. Deér mindkettőjüknek tanítványa volt, ezért érthető volt az a törekvése, hogy kivonja magát ebből az elhúzó harcából. Így, noha Deér szerette volna elkerülni a nyílt kenyértörést és kompro-

kor már súlyos betegségével küzdött]. Hajnal ezt írta Mályusznak: „a szám megint Klebi miatt akad meg. Tudod, hogy Tört. társulati elnöki beszédét közölnünk kell; most mondja Dom., hogy pécsi Janus Pannonius beszédét is hozzá rakja, két Hunyadi-beszéd címen. (...) Ily módon nem tudom, ne hagyjuk-e el megint Meszlényi cikkét. Klebi ugyan azt állítja, hogy kb. egy ív lesz csak az övé, de bizonyára több lesz. A szám csak 7 ív lehet; ebből hivatalos rész kb. 1 ív, mert pénztári számadás is jön. Egyszóval ismertetésre, s szemlére kb. 2 1 ív maradna, Meszlényi cikke nélkül is.” – MTAK K Mályusz Elemér levelezése – Hajnal Májusához, 1932. május 14.

⁷⁶ Hajnal egy másik levelében említést tesz arról, hogy a Szemle rovatban megjelent ismertetést borgis-szal (9 pont) szedték, amely elkerülte a figyelmüket. Hajnal szerette volna, ha újrasedik petítből, de Domanovszky nem engedte, mert ez 40 pengő plusz kiadást jelentett volna. – MTAK K Mályusz Elemér levelezése, Hajnal Mályusznak 1932. június 7.

⁷⁷ A Századok 1931-ben 460, 1932-ben 492 oldalon jelent meg.

misszumra törekedett, Mályusz nem „bocsátott” meg neki, inkább vállalta a sokfrontos küzdelmet.

Mályusz a harmincas évek közepére azután gyakorlatilag minden szakmai „nagyágyúval” szembekerült. Két szerkesztőtársával csak azért maradt meg — lassan-lassan felületessé váló — jó viszonya, mert a népiségtörténet igazi ellenfelének a Szekfű nevével fémjelzett szellemtörténeti irányzatot tartotta, amiben igaza is volt.

A Szekfű és Hajnal közötti viszony bonyolultabb volt, és alaposabb vizsgálatot igényelne. Hajnalnak Mályuszhoz fűződő barátságát is külön tanulmányban kellene elemezni, valamint azt is, hogy Mályusz személyisége mennyire játszott szerepet kettőjük — Hajnal és Szekfű — konfrontációjában. Köztudomású, hogy Hajnal nem tartozott Szekfű baráti köréhez, ezt már Mályusszal sok éve tartó barátsága is lehetetlenné tette. Kapcsolatuk a Századok szerkesztőségének kibővítésétől kezdve rossz volt, dacára annak, hogy kinevezésüket az igazgatóválasztmány ülésén⁷⁸ Szekfű nem ellenezte. Hajnal, amikor a szerkesztői munka megkezdése után szembesült — először gyanú formájában, majd bizonyossággként — azzal, hogy Szekfű bojkottálja a folyóiratot, a maga szokásos vehemenciájával, többször is „hidegséggel” vádolta őt, mert nemcsak cikket, de ismertetést sem volt hajlandó a Századok számára írni. Előfordult viszont többször is, hogy olyan ismertetést küldött „át” a Századok szerkesztőségébe, amelyet a Magyar Szemlében — különféle okok miatt — nem tudtak megjelentetni.

Hajnal vádjait Szekfű könnyedén és elegánsan utasította vissza: „azért, mert nem helyeselek *mindent*, s ezt őszintén megmondom, még nem kell *hidegséget* feltételezni...” – írta neki.⁷⁹ Az viszont tény, hogy Szekfű, aki a Magyar Szemle alapító szerkesztője is volt,⁸⁰ egyre többet publikált ebben a folyóiratban, valamint a Minervában is, amelyet a szellemtörténészek a „Szemle” mellett mindig is saját orgánumuknak tekintettek. Néhány évvel később (l. alább) viszont Szekfű maga is elismerte és indokoltnak tartotta a Századokkal szembeni fenntartását, általa következetesen megtartott tudományos bojkottját.

Az új szerkesztőkkel szembeni ellenállást tovább erősítette az a tendenciózus folyamat, hogy a Századokban Hajnal és Mályusz szerkesztése, illetve Domanovszky főszerkesztése alatt fokozatosan visszaszorult a korábban meghatározó vonalat jelentő — Szekfűhöz köthető — szellemtörténeti irány, és egyre jobban teret nyert a gazdaság- és társadalomtörténet.⁸¹ Ez nem Domanovszky „érdeme” volt, hanem a másik két szerkesztőé, akik gyakorlatilag szabad kezet kaptak a folyóirat irányának meghatározásában. A váltás világos és szembetű-

⁷⁸ L. az ülés összefoglalóját: Századok, 1931. LXV. évfolyam, 1–3. szám 110–111.

⁷⁹ MTAK K Ms 5385/400. – 1932. február 10.

⁸⁰ Magyar Szemle politikai beállítottsága reformkonzervatív, a történeti folyamatok vizsgálatában szellemtörténeti felfogású volt. 1944-ben a német megszállás elleni tiltakozásul beszüntette megjelenését. 1947 decemberében a Magyar Szemle Társaság — mivel a folyóiratot nem tudta újraindítani — kimondta feloszlását, vagyónát a Magyar Tudományos Akadémia kapta meg. – V. ö. 50. jegyzet

⁸¹ Ezt Hajnal a 40-es évek elején kiegyensúlyozott helyzetnek nevezte azért is, mert a szellemtörténészek jó része (Deér, Joó és mások) továbbra is rendszeresen publikáltak a Századokban, de nem a pozitívista szemléletű történetírás, és nem az új történeti irányok, irányzatok rovására.

nő volt, olyannyira, hogy — a bojkott mellett — határozott ellenlépéseket is indokált. Szekfű ekkor kezdte komolyan mérlegelni egy Katolikus Történeti Egylet⁸² megalakításának tervét, amely nyíltan a Társulat riválisaként kívánta meghatározni önmagát. A terv nemcsak a Társulat, hanem (egy folyóirat⁸³ indításának szándékával) a Századok ellen is irányult.⁸⁴ Az ilyen megfontolások alapján létrehozott *Regnum*, az eredeti tervekkel ellentétben, már kiadásának első évében (1936-ban) kifejezetten egyháztörténeti tematikával jelent meg, és továbbra is ezen a területen kívánt maradni, amely nem állt Szekfű szándéká-

⁸² Szekfű Gyula 1935-ben hozta létre — nagyrészt tanítványaiból — a *Magyar Katolikus Történelem Munkaközösségét*, amelynek ő lett az elnöke. A Munkaközösség 1935. június 29-én, az esztergomi nyári egyetem keretében sorra került „történelem-kongresszuson” alakult meg. A kongresszust megelőzően Szekfű a sajtóban is közzétette, hogy elsősorban a fiatal, tehetséges katolikus történészek részvételére számít. Felhívta a figyelmet az egyháztörténet-írás nehéz helyzetére: megszűntek a katolikus történeti kiadványok, a korábbi sikeres periodikák; alig van publikálási lehetőség. (Még leginkább a *Vigília* vagy a *Katolikus Szemle* jöhetett ebből a szempontból szóba.) A Szent István Társulat, a Szent István Akadémia is közömbös [volt] az egyháztörténet művelői iránt, miközben a protestáns egyháztörténet-írás fellendült. (...) A kongresszuson létrejött Munkaközösség szerzői gárdájára támaszkodva 1936-tól jelent meg a *Regnum*. Egyháztörténeti Évkönyv című periodika. (...) A *Regnum*-ban megjelent írások szándékuk szerint műhelytanulmányok voltak egy tervbe vett, átfogó magyar katolikus egyháztörténet megírásához. (...) Szekfűék elképzelése szerint a katolikus egyháztörténet 5 kötetben jelent volna meg. Szekfű közvetlen munkatársai részint mint szerzők, részint mint szerkesztők Balanyi György ([1886–1963] piarista, történettudós, egyetemi tanár, az MTA I. tagja [1938–49]) és Galla Ferenc ([1888–1977] r. k. pap, egyetemi tanár, egyháztörténész, pápai prelátus) egyetemi tanárok voltak. A tervezet előterjesztői elsősorban azzal próbálták megnyerni a püspöki kar jóváhagyását és megkapni anyagi támogatását, az évi 10 000 pengőt, hogy rámutattak a „protestáns veszélyre”, nevezetesen arra, hogy Mályusz vezetésével ők már írják a maguk egyháztörténetét. A sorozat összköltsége 50 000 pengőt tett volna ki. A püspökök nem fogadták nagy lelkesedéssel Szekfű javaslatát. Inkább azt szerették volna, ha az egyházmegyei levéltárak anyagának feltárására koncentrálnának, és egyházmegye-történetek készülnének az átfogó monográfia megírása előtt. – <http://www.tankonyvtar.hu/katolikus-vallas/katolikus-egyhaz-080903-42#d4e7634> – a letöltés időpontja: 2009. 10. 14. – Szekfű (és mások) mellett Vanyó Tihamér bencés-rendi szerzetes, történész is nagy szerepet vállalt a *Regnum* 1936-ban történt megjelenítésében, valamint a *Regnum* Egyháztörténeti Munkaközösség létrehozásában is. A százéves Vanyó Tihamért köszöntve az Új Emberben Várszegi Asztrik pannonhalmi főapát, méltatásában írta róla: „Tihamér atya egyike volt azoknak a pályakezdő egyháztörténészeknek, akikre építve a professzor [Szekfű – P.L.] újra akarta írni a magyar barokk történetét. Tagja lett a Szekfű köré szerveződő munkaközösségnek, a *Regnum*nak, amelynek tudományos tevékenysége, illetve az általuk kiadott évkönyv a magyar katolikus egyháztörténet-írás egyik csúcspontjának tekinthető.” Új Ember 2005. 03. 13. – <http://ujember.katolikus.hu/Archivum/2005.03.13/0402.html> – a letöltés időpontja 2009. 10. 13.

⁸³ Egy, a Századoktól független vagy azzal szemben álló folyóirat indítása már jóval korábban, 1932-ben felvetődött. Hajnal egyik levelében kifejezett aggodalommal írt arról, hogy „Grünwald többször elejtett célzásokat, hogy legjobb lenne a Szekfű-stb. irány számára új tört. folyóirat alapítása [Mályusz kiemelése]. Más okokból is az a benyomásom, hogy komolyan gondolkoznak ezen. Szekfű, hiúságában sértve, képes bárhonnán is pénzt teremteni rá. És akkor összes jobb munkatársaink átmennek oda; de az újság ingere az előfizetők jó részét is oda viszi. Mi egyedül maradunk Lukinich-csal s hasonlókval. Ezt jól meg kell fontolni s a Századokat mielőbb valóban pártatlan, a modern irájt [sic!] is méltó lappá tenni. Értsd: Szekfű érdemeit is méltatni, tárgyilagos kritikával. Gondolkozz ezen. Nem szabad úgy éreznünk magunkat, mint akiknek birtokában lesz örökké az egyetlen tört. folyóirat.” MTAK K Mályusz Elemér levelezése, Hajnal Mályusznak 1932. január 21.

⁸⁴ Károlyi Árpád levele Hajnalhoz 1934. július 26. A levélíró aggodalommal szólt ezekről a tervekről, a történelem-társadalom megosztottságáról. Többek között azt írta, hogy ezekben a szervezkedésekben: „(...) Szekfűt inkább tán Domanovszky és Mályusz objektív bírálatai és észrevételei elleni harag fűti.” – MTAK K Ms 5385/222. Budapest, 1934. július 26. – Hajnal István hagyatéka

val szöges ellentétben, de azzal, hogy évkönyvként került kiadásra, a rendszeresen megjelenő periodikákkal nem vehette fel a versenyt, nem tudta betölteni azt a funkciót, amit neki szántak.

A Társulattal és a Századok szerkesztésével, irányultságával elégedetlen történészek (Szekfű támogatását élvezve) már Hajnal és Mályusz szerkesztői munkájának első éveiben (1931–1932-ben) kísérletet tettek egy kifejezetten szak[szellem]történeti ellenfolyóirat kiadására. A Mályusszal félelmét megosztó Hajnal egyik levelében igazat adott barátjának abban a vonatkozásban, hogy „(...) egy új szellemtört.-i folyóirat [Mályusz aláhúzása – P.L.] egyelőre katasztrofális lenne: két év múlva már kiállnánk vele. Csak bírjuk a munkát”.⁸⁵ Mint utóbb kiderült, a híresztelések nem voltak komolyak.

A sikertelen próbálkozások sorában új ötletként merült fel — az 1930-as évek végén — egy népszerű történelmi periodika megjelentetésének lehetősége. A javaslatot Lukinich Imre professzor, társulati alelnök terjesztette elő, de Hajnal kezdettől fogva arra gyanakodott, hogy a folyóiratot a Századok konkurenseként (háttérből irányítva) *mások*, a történészfront *velük ellentétes* oldalán állók kívánják megindítani, a Századokétól lényegesen eltérő profillal. Hajnal annyira belelovalta magát ebbe a helyzetbe egy vita közben, oly mértékben volt meggyőződve feltevéséről, hogy dühében — csak a gyanú és nem a bizonyosság alapján — megbántotta Lukinichot. — Elhamarkodott vádaskodása miatt később levélben kért elnézést professzortársától. Domanovszkynak úgy magyarázta a helyzetet, hogy „én akarom az új folyóiratot, de mint a Századokkal együttes vállalkozást, mindenki lelkes részvételével, semmi rivalizálással”.⁸⁶ — Erősítette Hajnal gyanúját, hogy többen ismételtén azt javasolták: a népszerű folyóirat szerkesztését bízzák Lukinich Imrére. Lukinich⁸⁷ szerkesztői kvalitásairól Hajnalnak ugyanis igen rossz véleménye volt (a fenti összeszólalkozásnak is ez állt a háttérében), ezért el sem tudta képzelni, hogy helyette ne mások szerkesszék az „ellenfolyóiratot”, szerinte egyszerű „strómanként” akarták felhasználni az egyébként népszerű egyetemi tanárt és társulati alelnököt.

Hajnal ekkor úgy érezte, hogy ha a hír igaz, akkor a Századok pozíciója elleni, átfogó támadásról van szó. Arra jutott, hogy a folyóirat presztízsének megőrzését csak úgy lehet biztosítani, ha lemond szerkesztői megbízatásáról, és visszaadja azt Domanovszkynak,⁸⁸ aki szintén (mint Lukinich) alelnöke a Társulatnak, „mert csak így lehet a két folyóirat számára az egyenlő lehetőségeket biztosítani”.⁸⁹ Előző levele után négy nappal — idegesen és kapkodva — már arról írt Domanovszkynak, hogy „(...) igen kérlek, csináljátok vissza Lukinich szerkesztőségének (sic!) tervét. Amit tegnap láttam, s amit azon kívül is hallottam, azt bizonyítja, hogy csak bajt hoz a társulatra, morálisan és anyagilag is,

⁸⁵ MTAK K Mályusz Elemér levelezése – Hajnal Mályuszhoz, 1932. január 28.

⁸⁶ MTAK K Ms 4524/408 – 1939. május 5. Domanovszky Sándor hagyatéka.

⁸⁷ Hajnal szerkesztőtársa Mályusz, barátjával ellentétben, kifejezetten jó viszonyt ápolt a Lukinich családdal. V. ö. *Mályusz Elemér: Emlékirat*

⁸⁸ Domanovszky Sándor Klebelsberg — aki a Magyar Történelmi Társulat elnöke volt — helyett annak minisztersége idején, általános alelnökként, a munkáltatói jogokat is gyakorolta.

⁸⁹ MTAK K Ms 4524/409 – 1939. május 5. Domanovszky Sándor hagyatéka.

az ő meg gondolatlansága.”⁹⁰ Hajnal — levelében nem tért ki a morális és anyagi részre, de a meg gondolatlanságra sem, viszont — arra biztatta a társulat „másodalelnökét”, hogy beszéljen másokkal (pl. Herczog Józseffel,⁹¹ Kossányi Bélával,⁹² Szilágyi Loránddal⁹³), akik szintén akarják az új lapot, és meg lehet őket nyerni Lukinich ellenében.

A szerkesztőséget általában és személy szerint őket is, nemcsak ellenkiadvány tervezettségével, de más irányokból is támadták. A másik oldal képviselőinek álláspontja és szembenállása a történeti tények alapvetően különböző megközelítésében és (történet) szemléletbeli ellentétekben gyökeredzett. A pontosabb, szabatosabb kép megalkotásához ezért szükséges a korszak legjelentősebb vitájának, a Szekfű–Mályusz polémiának rövid összefoglalása. A vita a szellemtörténet és a népiségtörténet összecsapásaként került be a magyar historiográfiába.⁹⁴

Népiségtörténet – szellemtörténet

A Századok pozíciójára, a történész közéletben betöltött szerepére komoly hatást gyakorolt a két világháború közötti korszak egyik — a fentiekben már érintett — legjelentősebb történész vitája, amely Szekfű és Mályusz között zajlott. Tekintettel arra, hogy a vita utolsó szakaszában már jelentős politikai, ideológiai kérdések is belevegyültek a szakmai értékelésekbe, mindenképpen következménnyel volt a szerkesztőség munkájára, még ha Mályusz 1935-ben el is hagyta a szerkesztőséget. A történészek továbbra is a szerkesztőség szürke eminenciásának tartották, olyannak, aki — távozása ellenére — megtartotta befolyását a legfontosabb történész orgánumban. Így Mályusz közéleti-szakmai pozíciójának alakulása jelentős mértékben befolyásolta a folyóirat további sorsát is.

A Szekfű és Mályusz között hosszú éveken át folytatott, historiográfiai szempontból oly fontos vitát — a kérdés szakértője — *Erős Vilmos* több munkájában is feldolgozta.⁹⁵ [Az alábbi fejtegetésekben nagyjából az ő eredményei-

⁹⁰ MTAK K Ms 4524/410 – 1939. május 9. Domanovszky Sándor hagyatéka.

⁹¹ Herczog (Herzog) József, a Magyar Országos Levéltár főigazgatója.

⁹² Kossányi Béla (1894–1968) levéltáros, a Magyar Történelmi Társulat titkára.

⁹³ Szilágyi Loránd (1908–1974) Szintén tanulmányozta az írásbeliség kérdését, sok vonatkozásban Hajnal szakmabeli „ellenlábasa” volt.

⁹⁴ Mályusz a szellemtörténet és népiségtörténet összehasonlítása kérdésében írta: „Ennek, [a szellemtörténetnek] mint tudjuk, elég volt tudomásul venni az eredményeket, amelyeket a jogtörténet, művészettörténet, egyháztörténet, irodalomtörténet, társadalom- és gazdaságtörténet stb., stb., vagyis a történettudomány egyes ágai a saját szakterületükön kibontakoztattak, hogy azután azokat egymással összekapcsolva, megfesse az egyes korok vagy jelenségek szintetikus képét. Ellenben azok a tudományzajok, amelyekre a népiségtörténetnek támaszkodnia kell, amelyek voltaképpen rész tudományai — tehát a nyelvészet, néprajz, ethnográfia, anthropológia, emberföldrajz, településtan, szociológia, művelődéstörténet — a legutolsó kivételével nem történeti diszciplínák s ha egyeseknek, mint pl. a településtanak már vannak is kapcsolatai a történettudománnyal, ezek még mindig nem elég szorosak. Másoknak meg többé-kevésbé új fejlődési irányt kell venniük, hogy a történettudomány segítségére lehessenek.” *Mályusz Elemér: A magyar történettudomány. (Továbbiakban: Mályusz: A magyar ...)* Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő, 2008. 41–42.

⁹⁵ *Erős Vilmos: Utak a „népiségtörténet”-hez: Mályusz Elemér és Szabó István – Századok, 2013. (147.) 1. sz. 33–62. (továbbiakban Erős: Utak)*

re támaszkodtunk. – P.L.] Erős szerint a Mályusz-féle népiségtörténet az alsóbb néprétegek (elsősorban a parasztság⁹⁶) életére, történetére fókuszál, míg az ezzel szembeni irányzat, a szellemtörténet a magas kultúrára koncentrál. Társadalmi csoportokra vetítve ez azt jelenti, hogy a nemesség [javarészt az arisztokrácia] szerepének megismerésére, az ő törekvéseikre összpontosítja érdeklődését. Szemléletmódjuk meghatározta azt is, hogy milyen területeket tüntetnek ki kutatásaikban és milyen következtetéseket vonnak le belőle. Leegyszerűsítve a kérdést a népiségtörténet egyes kutatók szerint — hangsúlyozza Erős (hivatkozva Makkai Lászlóra, Istványi Gézára vagy Jakó Zsigmondra) — a pozitívizmus hagyományait folytató művelődéstörténet, szemben a szellemtörténettel, amely inkább a nagy egyéniségekre, az államra, a hatalomra irányítja figyelmét. A népiségtörténet egyik közvetlen forrása a német Volksgeschichte, a maga korában is közkedvelt és elismert Karl Lamprecht⁹⁷ nevéhez köthető; nagy népszerűségnek örvendő egyetem előadásait annak idején — az első világháború előtt, vendéghallgatóként — Hajnal is előszeretettel látogatta.⁹⁸

Kétségtelen tény, hogy a népiségtörténeti irányzat 20-as, 30-as évekbeli kiteljesedésének nagy teherterele a *politikai nemzettel szembeállított népnemzet* fogalom, amely egyenesen elvezetett — a bírálók többsége szerint — a faji felsőbbrendűség hirdetéséhez. Ez az *etnikai összetartozás-tudat*, a kívülállók vagy asszimilációra hajlandóságot nem mutató *nép csoportok kirekesztésével* valósul meg.⁹⁹ Ez nemcsak elkülönülést jelent, hanem a saját fajta pozitív tulajdonságainak, történelmi szerepének felértékelésével egyrészt elzárkózik, másrészt magával szemben alább sorolja a nem hozzá tartozókat. Lényeges eleme ennek a történetiszemléletnek a zsidósággal szembeni averzió, úgy vélték, hogy az a leghelyesebb felfogás, ha ezt az idegen etnikai elemet „eltanácsolják” (Mályusz) az országból. Hivatkoztak arra, hogy a zsidóságot már az Árpád-házi királyok is asszimilációra nem érdemes népek tekintették – Mályusz Szent László és Kálmán törvényei alapján arra a következtetésre jutott, hogy ezen Árpád-házi királyok is így vélekedtek, de ez történt Angliában is, amikor 1290-ben — Wales meghódítója — I. Edward király uralkodása alatt kiűldözték őket az or-

⁹⁶ Mellettük természetesen a kis- és középnemességre terjed ki a figyelme, hangsúlyozva, hogy ők voltak a polgári haladás letéteményesei a 19. század első felében.

⁹⁷ Erős: Utak 40.

⁹⁸ Hajnal 1913-ban hat hónapon keresztül a lipcsei egyetem vendéghallgatója volt. Bejárt Karl Lamprecht előadásaira, amelyeket „A német kultúrtörténet a reformáció és a reneszánsz korában” címmel tartott, és felvette azt az előadását is, amelyet „A német kultúrtörténet az újabb korban” címmel hirdetett meg (ez utóbbi három nagyobb tanulmányt tartalmazó kötetbe is bekerült „Zwischen Krieg und Frieden: Krieg und Kultur, von Karl Lamprecht” – Leipzig, 1915.).

⁹⁹ „a Volkstum-eszme ... kizárja az asszimilációt, sőt egyenesen *disszimilálni* igyekszik minden idegen népelemet az állam határain belül.” – Csécsy Imre: „Népiség, nemzet és állam.” – Megjegyzések Szekfű cikkéhez. Századunk, 1934. 288–292., idézett hely: 288. – A kisebbfajta vitát *Asztalos Miklós*: A nemzetiségek története Magyarországon, című, 1934-ben megjelent. könyve váltotta ki. A könyv szerzője erősen hatása alá került a 30-as évek német népiség-felfogásának. Ezt mind Csécsy, mind Szekfű bírálta, de a liberalizmus értelmezésében nem volt közöttük megegyezés, azt Szekfű alapvetően konzervatíván, Csécsy pedig „balosan”, egy polgári radikálshoz méltó formában fogta fel. Szekfű szerint a Volkstum helyes felfogása az lenne, hogy „minden nép ápolja és erősítse saját népiségét”. (Hangsúlyosan vonatkozik ez a Kárpát-medence népeire, és az egyes országokon belüli nemzetiségekre.) *Szekfű Gyula*: Népiség, nemzet és állam. Magyar Szemle XXII. kötet 1934. 9–12. sz. 13.

szágból, megtiltva letelepedésüket.¹⁰⁰ Az említett Árpád-házi királyok törvényeikkel tiltották a vegyes házasságot és az élettársi közösséget is, a zsidókkal szembeni kapcsolatokat pénz- és áruforgalomra kívánták (engedték) korlátozni.¹⁰¹ Mályusz felfogásával élesen szemben állt a szekfűi szellemtörténeti irány, amely a nemzetfogalom alatt a politikai nemzetet értette és I. István szellemében a befogadásra helyezte a hangsúlyt, a többnyelvű ország mellett voksolt.

Erős Vilmos Mályusz programadó publikációi közül kiemelte „A népiség története”, a „Három folyóirat”, c. munkákat, majd a lezárást „A magyar történettudomány” módszertani részével fejezte be. Mályusz a történettudomány fő feladatai közé sorolta a határokon kívülre került magyarság helytörténeti szintű „gazdaság és társadalomtörténet-centrikus metódussal” történő kutatását.¹⁰² Törekvései középpontjába állította egy, a különféle rész kutatások eredményeként olyan magyar történeti szintézis megírását, amely Szekfű és Hóman „Magyar történet” ötkötetes (többszöri kiadás után nyolckötetesre bővült) szellemtörténeti nagy összefoglalójának méltó ellenlábasa lehet.¹⁰³ Hétköznapi szintre fordítva azt is mondhatjuk, hogy a „kuruc” protestáns (evangélikus) Mályusz így akart megfelelő választ adni a katolikus és szerinte egyben „aulikus” szekfűi történet szemlélet által felvetett kérdésekre.

Az 1920-as években a „Három nemzedék”-et ért éles kritikával kezdődött¹⁰⁴ és az 1930-as évek elején újraéledő Szekfű–Mályusz-vita a Magyar Történetet ért Mályusz-féle bírálat után¹⁰⁵ erősödött fel ismét.

Szekfű Gyula e támadásokra nem közvetlenül, hanem valamilyen apropó alapján válaszolt, lényegében a népiségtörténet különböző fogalmait és annak gyakorlati megvalósulását tette meg vizsgálódása tárgyának. A „Népiség, nemzet és állam” c. cikkében kifejtette: „Annyi bizonyos, hogy a német felemelkedésnek nagy instrumentuma lehet a mai fogalmazású népiség ... és a „Volkstum” e tekintetben méltán állítható a francia forradalom „nation”-ja mellé: mindkettő tökéletesen megépített hatalmi mechanizmus az illető nép számára. A német alkotás még alig lépett munkába, de bizonyos, hogy ha meglesz a lehetősége a másik német hatalmi instrumentummal, a „Reich” ideájával együtt működni, aligha fog hatékonyságban a francia „nation” mögött maradni.”¹⁰⁶

„A népi elv két arca” című, Bajza József emlékének szentelt rövid, lényegre törő fejtegetésében a német népiség fogalom politikai következményeit vizsgálta, és történeteszi felelősséggel figyelmeztetett annak veszélyeire, a Reich határain túl, így Magyarországra nézve is. Ostorozta a középosztály politikáját, amely még mindig az asszimilációs úton elérhető nemzetállam megteremtésére

¹⁰⁰ Ezt a pogromot is megelőzte, hasonlóan Tiszaeszlárhoz, egy ún. emberáldozati vád.

¹⁰¹ *Mályusz Elemér: A középkori magyar nemzetiségi politika (továbbiakban Mályusz: A középkori magyar) Századok 1939. (73.) 7–8. sz. 287.*

¹⁰² *Erős: Utak 41.*

¹⁰³ *Erős: Utak 42.*

¹⁰⁴ *Mályusz Elemér: A reformkor nemzedéke. Századok 1923–1924. A cikk az 1923. évf. I–VI. füzet 17–75. A Három nemzedék legfőbb állításait igyekszik cáfolni ebben a tanulmányában.*

¹⁰⁵ *Soós István: Mályusz Elemér és Deér József i. m. 77.*

¹⁰⁶ *Szekfű Gyula: Népiség, nemzet és állam. Magyar Szemle, XXII., 1934. szeptember, az idézett részek a 6. és a 8. oldalon*

törekszik, mert mint arra rámutatott, azzal csak a hazai németség disszimilációs törekvéseit erősíti. Helyette a szentistváni gondolat mai időszerűségét emelte ki a soknyelvű magyar állam egymásra utalt népeinek békés együttélését.¹⁰⁷

Van ennek a rövid írásnak egy világpolitikai aktualitása is. A cikk 1939 januárjában jelent meg. Ekkor már a kortársak számára is világos volt, hogy Németországban a Reich ideájának — katonai erővel történő — megvalósítását tűzték ki célul, amely az egész világra fenyegető árnyékot vetett. Akár figyelemztetésnek is fel lehet fogni, hogy kötelessége a historiográfusnak az egész társadalom (és vezető politikusai) figyelmét felhívni a magyarságra nézve is aggasztó veszélyre. A történész felelőssége saját népével szemben mindig nagyobb, hiszen ismeretei miatt a politikai tendenciákat gyorsan és jól felismeri.

A két irányzat közötti vita azt is világossá tette mindenki előtt, hogy a szakma központi folyóirata olyan hatalmi eszköz, amelynek birtoklása teoretikus szempontból is alapvető kérdés. Hogy miért, azt az alábbi táblázatban igyekeztünk összegyűjteni a vitatkozó felek különböző kérdésekben vallott egymástól eltérő történeti felfogásukat, amelyek az előző fejtegetéseket alátámaszthatják.

Történeti szempontok	Mályusz (evangélikus), népiségtörténet	Székfű (katolikus), szellemtörténet
A társ. haladás vezető ereje (emberi tényezők)	Kis- és középnemesség (18. század vége, 19. század első fele)	Arisztokrácia (18. század, a 19. század közepe: Széchenyi)
Reformkor és előzményei	Az egész 19. század első felét meghatározó dicsőséges történeti korszak	A 18. századi társadalmi fejlődést megakasztó, és mélypontra juttató időszak
Nemzetfogalom	Kirekesztő, (faji alapon) népi nemzet	Befogadó, liberális konzervatív. Politikai nemzet
Nemzetiségek	Asszimiláló (az arra érdemeseknek) és egyben disszimiláló a zsidósággal szemben (eltanácsol). Szent László és Kálmán törvényei	Szent István-i értelemben soknyelvű ország (nem asszimilálni, hogy ne kényszerüljenek disszimilálni pl. a németek)
Államforma	Független („tisztá”) nemzetállam (kurucos alapon)	Konföderatív forma az egyes országok népi sajátosságainak megőrzésével (átértelmezett, az uralkodó házhoz hűséges, lojális irány)
Művészeti felfogás	Barokk a 17. és nem a 18. században jelentkező, uralkodó stílusirányzat	A barokk a 18. században az egész társadalmat áthatotta, fejlődését egyenletessé tette
Történeti folyamatok	Kontinuos, nem különálló korszakok	Kontinuos (csak a vizsgálat idejére emelhetők ki egyes korszakok)
A fejlődés hajtóereje	Gazdasági, társadalmi és természeti okok	Szellemi erőfeszítések által fokozatos haladás
A fejlődés gátja	A nemzetállam létrehozását akadályozó nemzetiségek	Bezárkózó (egyszínű) nemzetállam
Népiség	A nemzetalkotás alap kategóriája	Faji alapon terjeszkedés minden a népiség kategóriájába besorolható területek felé. Veszélyes és elfogadhatatlan

¹⁰⁷ Magyar Szemle, XXXV, 1939. január. 5–12. Székfű ebben a cikkében arra is rámutat, hogy mint a múltban, úgy az — akkori — jelenben a politikai törekvések céljának nem a nemzetállam megteremtése, hanem egy modern konföderációs berendezkedésnek kellene lennie, mert csak ezen az úton lehet erőssé, magabiztossá tenni magát az államot. Csécsy Imre: Székfű Gyula az asszimilációról és disszimilációról c. írásában elismeréssel szól szerző felelősségteljes figyelmeztetéséről, de bírálta is, mert a németek mellett — szerinte — a zsidóságról is szólnia kellett volna, ugyanis a társadalomban erőteljes a disszimilációs hatás velük szemben. – Századunk 1939. 128–130.

Az egymás mellé sorolt történeti nézetek, szempontok mind-mind, akár egyenként is megoldhatatlan feszültséget okozott a két irányzat és annak jeles képviselői, Mályusz és Szekfű között. Ilyen körülmények mellett nyilvánvaló az is, hogy Szekfű milyen okok miatt bojkottálta a Századokat. Elsősorban az éles, nyers kritikák miatt, másodsorban, hogy cikkeivel kapcsolatban nem vár(hat)ott objektív szerkesztői szempontokat Mályusz részéről, de a szerkesztőség más tagjától sem. Akkor is ragaszkodott ehhez következetesen, amikor a Századok részéről rendszeresen kapacitálták arra, hogy írjon a folyóiratba. Úgy érezte, hogy olyan szerkesztőségbe nem adhat le kéziratot, amelyet az ő felfogásától ennyire eltérő nézetek alapján vezetnek, amelyek a mindennapi munkát nyilvánvalóan meghatározzák. Nagyon valószínű azonban, hogy Szekfű bármilyen írását a szerkesztőség változtatás nélkül közölte volna, az esetleges betűhibák javításán túl, minden más vonatkozásban tiszteletben tartották volna felfogását és az azt tükröző írását is. Ezért is igaz az, hogy csak a szerkesztőség képviselőit lehetett — saját irányzatuk javára — elfogultsággal vádolni, a szerkesztőségi munkát nem, mert ezt semmi nem indokolta. A folyóiratban Szekfű bojkottja ellenére számos szellemtörténész fejthette ki álláspontját a magyar történelem lényeges fordulópontjairól. Kétségtelen tény azonban, hogy a Századok helyzetét már az is nagymértékben befolyásolta, erősen megterhelte, hogy Szekfű neheztelt Mályuszra, és nem fogadta el Hajnal és Domanovszky irányvonalát sem. A történész társadalom szellemtörténészeinek elfogadott vezetője Szekfű volt, akit ilyen vonatkozásokban egyáltalán nem lehetett megkerülni, nézeteit vagy véleményét figyelmen kívül hagyni.

A kissé hosszabb fejtegetésre azért került sor, mert a vita folyamata azt is láthatóvá teszi, hogyan fajulnak el a történeti kérdések éles politikai összecsapássá, miként válnak nagyszabású történeti munkálatok jobboldali érvanyagá. Mályusz a vitát — az Egyedül Vagyunk-ban megjelentetett — befejező közleményével odáig jutott, hogy már az érvek fontossági sorrendjét is megfordította. A politikai ítéletek kerültek az első helyre, a történeti tényanyag pedig példatárrá vált. Maga a több fejezetre (cikksorozat volt) tagolt pamflet egyértelműen politikai törekvéseket és kritikát fogalmaz meg. Nem lehet történeti munkának tekinteni, mert — szándékosan vagy akaratlanul — politikai játszmákat szolgált, a szélsőjobb hatalmi ambícióinak teremtett „érvelési” muníciót.

Ilyen körülmények között azt hangoztatták a Századok szerkesztőségét „megújítani kívánók”, hogy szándékukban áll a folyóiratot megóvni a szélsőséges politikai irányzatok befolyásától. Az adott helyzetben a szerkesztőségi „hatalomátvételt” már nem szakmai okok motiválták, bár az is jelen volt több éve a háttérben, hanem politikai indíttatású lépések határozták meg.

Hatásos kritika?

A Szekfűt érintő kritikai észrevételek már a Magyar Történet első kiadása idején, sőt azt megelőzően (a Három nemzedékkel kapcsolatban) is megjelentek egyrészt Domanovszky (kulturált és kiegyensúlyozott) írásaiban, másrészt Mályusz (nyers és türelmetlen) recenzióiban.

Hajnal és Mályusz tisztában volt azzal, hogy ezekben — az első kiadással párhuzamosan megjelent bírálatokban — a történeti alapkérdésekben nem egyszerű kritikáról volt szó, hanem konfrontatív történetszemléletről, amely szükségszerűen kihatott a személyes kapcsolatokra; bizonyára számoltak is vele. Ezért naivitás volt ilyen előzmények után váratlannak és érthetetlennek tartani azt, hogy a kinevezésüket követő időszaktól kezdve a Századokat (illetve a szerkesztőséget) Szekfű hűvös távolságtartással kezelte. Talán az volt a véleményük, hogy a Magyar Történelmi Társulat folyóirata, a Századok megkezdhetetlen a magára valamit adó történetíró számára. Szekfű azonban más-ként vélekedett erről, soha nem felejtette el a 20-as években a „Három nemzedék”-et ért kemény bírálatot, Mályusz éles támadásait szellemtörténeti iskolája ellen. (És bár egy későbbi levelében — l. alább — másként magyarázta, neheztelt már Domanovszkyra is a Magyar történettel kapcsolatban — Szekfű részeit érintő — ismertetési miatt, amelyek a Századokban jelentek meg.¹⁰⁸ Szekfű „távolságtartása” tulajdonképpen e kritikák megjelenéséhez köthető. Mályusz 1923 óta megjelent kemény bírálatai¹⁰⁹ ezt az 1930-as években egyre határozottabbá váló „elszakadási” folyamatot jelentősen felgyorsították (a folyóirat bojkottja a két szerkesztő kinevezéséhez köthető). Károlyi Árpád hasonlóan ítélte meg a helyzetet Hajnalhoz intézett egyik levelében: „Lehet, hogy nincs igazam, amikor azt gondolom, hogy Hegedüs Lóránt¹¹⁰ csak egy részüknek vörös posztó

¹⁰⁸ *Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet. I. kötet: Hóman Bálint: Őstörténet, törzsszervezet, keresztény királyság. Budapest. Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, év nélkül, 443 1. és 25 melléklet. Századok, 1929–30. 9–10. szám 423–429.; Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet IV. kötet: Szekfű Gyula: A tizenhatodik század. Budapest, Kir. magy. egyetemi nyomda, év nélkül, 439 1. és 15 melléklet, V. kötet: Szekfű Gyula: A tizenhetedik század. Budapest, Kir. magy. egyetemi nyomda, év nélkül, 429, 1. és 18 melléklet. – Századok, 1929–1930. 9–10. szám 881–903.; és Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet. VI. kötet: Szekfű Gyula: A tizennyolcadik század. Budapest, Kir. magy. egyetemi nyomda; év nélkül, 495 1. és 17 melléklet. – Domanovszky Sándor recenziója: Századok, 1933. 7–8. szám 308–315.*

¹⁰⁹ Legelső kritikai felvetései közé tartozott „A reformkor nemzedéke” c. tanulmányában tett megállapításai, amelyben ezeket írta: „Csak kuriózumképen említjük meg, hogy Szekfű, aki utolsónak írt az egész magyar nemzet fejlődését vizsgáló összefoglaló munkát, »A magyar állam életrajzá«-ban az 1825 előtti kornak s így Széchenyi föllépése körülményeinek megajzolásánál is teljesen a régi hagyományos felfogás szellemében járt el. Így a »Három nemzedék«-ben a reformkor kritikai vizsgálata nem is hozhatott más eredményt, mint az 1848 előtti liberális éra nimbuszának széttörését. S a következtetést, amit Szekfű, gondolatsorának utolsó tagjánál hirtelen megállva, nem állapított meg, hogy t. i. melyik hát az a *kor*, amelyhez képest a nemzet hanyatlott, egyik bírálója [Patek Ferenc, l. a következőkben – PL.] le is vonta, amikor a szatmári békétől II. József föllépéséig terjedő periódust állította oda, mint a nemzet fénykorát – Századok 1923. 1–6. 75. (Többségében persze rajongó kritikák jelentek meg a nagy műről. A fent említett recenzius pl. ezeket írta a Három nemzedéket méltató ismertetésében: „A szatmári békétől II. József terjedő kor ez, amelyet oly hibásan neveznek a tespedés korának. S hogy a nemzet, felhagyva a pusztító belső harcokkal, egyesült a közös, józan munkában, bámulatos volt az eredmény. Tán egész történetünk nem mutat fel oly rövid idő alatt oly hatalmas gazdasági föllendülést és különösen oly számbeli gyarapodást, mint a *pragmatica sanctio* megszületése és megvédelmezése korszakában.” – *Patek Ferenc: Három nemzedék. Katholikus Szemle* 1921. IV. szám 193–207. Az idézett rész a 196. oldalon található.)

¹¹⁰ A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének elnöke, a Magyar Kereskedelmi Bank igazgatója, aki komoly pénzügyi támogatásban részesítette a Magyar Történelmi Társulatot és a Századokat. Ennek „ellentételezésül” több „történeti tárgyú” munkájáról közölt ismertetést a Századok, amit sokan kifogásoltak.

a szemében – s Szekfűt inkább tán Domanovszky és Mályusz objektív bírálatai és észrevételei elleni harag fűti.”¹¹¹)

A Századok pozícióját, a történész közéletben betöltött szerepét tehát nagymértékben megterhelte a Szekfű–Mályusz-vita,¹¹² amely átívelt a két világháború közötti korszakon, a harmincas években felerősödött és az 1940-es évek elején érte el csúcspontját Mályusz rossz hírű cikksorozatával. Kettőjük gyakran kíméletlen hangú (Mályusz nyers, Szekfű gúnyos és szarkasztikus hangvételű) vitája — az előzőek mellett — nem nélkülözte a generációs ellentétek kritériumait sem, mégis a két évtizedes vita alapvetően történeti, történetelméleti volt, amely a szellemtörténet és népiségtörténet között zajlott és gyakran öltött éles, kifejezetten durva formát, ám hozzá kell tenni, hogy az utolsó szakaszban már a politikum lett a meghatározó.

A történetírásban emellett más irányzatok is megjelentek. Hajnal történeti realizmusa, Domanovszky gazdaság- és társadalomtörténeti aspektusa, komoly vitákat váltottak ki, de nem ilyen — Mályusz versus Szekfű — élességgel. Hajnal szociológiai indíttatású történelmi realizmusa sokak — így pl. Szekfű — véleménye szerint is nem volt más, mint történelmi materializmus, mások vulgár marxistának nevezték, de tarthaták volna a technikai vívmányok iránti tisztelete és az ebből eredő felfogása alapján, — hogy az újítások, találmányok a történelmi fejlődést nagymértékben befolyásolják, alakítják —, „mechanikus” materialistának is.¹¹³ Kollégái gyanakodva nézték működését, megjelent munkái, tanulmányai vitákat generáltak és zavarba ejtették a történész társadalmat, ám soha nem fajult el senkivel szemben sem a viszonya úgy, mint ahogyan az Mályusz esetében történt Szekfűvel és Hómannal folytatott vitái során. Hajnal történeti koncepcióját egyedinek, kuriozitásnak tekintették, amely a 30-as évek irányzatai között szinte visszhangtalan maradt, mint egy gyanúsan a materializmusra hajazó szemléletmód. Hajnalt az 1940-es évek elején már inkább Mályuszhoz fűződő (koránt sem a régi hőfokú, már felbomlóban lévő) barátsága tette gyanússá, és az ugyanennek a barátságnak tulajdonított — ennek alapján prekonceptcionált — jobboldalisága miatt érték támadások.

Külön érdekessége ennek az időszaknak, hogy Hajnal és Mályusz között 1942-öt megelőző három évben — még tisztázandó okok miatt — a barátság mélypontra zuhant. Ezt az elhidegülést súlyosbította az a körülmény, hogy

¹¹¹ Károlyi Árpád levele Hajnal Istvánhoz 1934. július 26. – MTAK K Ms 5385/222. – Hajnal István hagyatéka.

¹¹² A vita részletes tárgyalását l. *Erős Vimos: Szekfű és Mályusz vitája a „Magyar történet”-ről*, Századok, 1997. 2. sz. 453–476. A vita előtörténetére l. *Erős Vilmos: Historie Regnum – Historia Populum I. A Szekfű–Mályusz vita kialakulása*. Századok 1995. 3. sz. 573–596.

¹¹³ Hajnal „Az újkor története” c. munkája végső konklúziójaként fogalmazta meg, hogy a paraszti társadalom az újkor társadalom szülője, mert ez a társadalmi réteg mindvégig szoros kapcsolatban maradt munkája tárgyával, a földdel. E felfogástól már egyenes út vezetett ahhoz a megállapításhoz, hogy „a modern kor szülője az ipar, a 18. századi Anglia és ennek mindent mozgató alapeleme a gép, a technika.” Hajnal e szemléletmódhoz jól illeszkedő fogódzót, módszertani kiegészítőt talált a szociológiában, „amely a társadalom szerveződéseivel foglalkozik.” – *Glatz Ferenc: Hajnal István történetírása – Hajnal István: Technika, művelődés. Tanulmányok. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt, a jegyzeteket és az összekötő szöveget írta Glatz Ferenc. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1993. XVI.*

Mályusznak — 1941 végén, 1942 elején — az „Egyedül Vagyunk”-ban közölt cikksorozata a szerző számára is váratlanul nagyon rossz visszhangot, mondhatni komoly botrányt váltott ki. Mályusz a „rossz fogadtatásért” Hajnalt is hibáztatta, aki felháborodottan utasította vissza a vádat: „Ma felelőssé tettél engem azért, amit Te, nézetem szerint szerencsétlenül és elvakultan, sérelmeid megtorlására véghezvittél, – mert én (s mások is) nem mutattam kellő időben kellő szolidaritást Veled. Ugyanakkor engem, aki az [egyetemen megtartott – P.L.] értekezleten — Domanovszky és Lukinich távollétében — egyedül tettem szóvá teljes határozottsággal ellenfeleid hibás eljárását, – ezért már ott helyben, majd a kari ülésen is gyűlöletes szemrehányásokkal ferasztottak el. A Te vádad velem szemben meggyőz arról, hogy bántó és sértő felfogásod rólam, amivel évekkelt ezelőtt barátságunkat megszakítottad, nem változott meg.”¹¹⁴ Hajnálnak már korábban — l. alább Domanovszkyhoz intézett 1941. december 19-i levelét — az volt a véleménye, hogy Mályusz nagyot hibázott, amikor cikksorozatát Domanovszky és Hajnal határozott figyelmeztetése ellenére mégis elindította.

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha a barátság megszakításáért, a szakmával szembeni majdnem egyöntetű szembenállásáért Mályusz alapvetően robbanékony természetét, személyisége meghatározó vonásaként meglévő gyanakvását tesszük felelőssé. Levelezési hagyatéka, emlékirata egyöntetűen olyan markáns vonásokat mutat, mint pl. a következetes haragtartást, a sérelmeit megbosszulni igyekvő személyiségét. És ahogyan az ilyen esetekben lenni szokott, nagyon gyakran önkényesen — paranoid formában, üldözésem alapon — gyanú és nem valóságos tények alapján magyarázott eseményeket, ítél meg embereket, mint azt az előző esetben is láthattuk. Nagyon haragtartó ember volt, ahogyan a szangvinikus-kolerikus, vegyes karakterű emberek nagy többsége. Az „Egyedül Vagyunk”-ügy után néhány hónapig újra felelevenítette Hajnallal barátságát, de közel sem a régi formában, hogy azután egy évvel később (1943 áprilisában, májusában) — sérelmeit törlesztendő — a Századok körüli végső küzdelemben teljesen magára hagyja Hajnalt. (Hajnal sem tudott szabadulni attól a gondolatától, hogy a barátság látszólagos felújítása azért történt, hogy még nagyobbat üthessen rajta – a „megfelelő” időpontban.)

Mályusz értékelése saját szerkesztői tevékenységéről

Mályusz nézeteivel kevesen tudtak azonosulni a szakmában¹¹⁵ (jószerivel csak a szélsőjobbra csúszó történészek és a szakmán kívüli népi írók közül egynehányan), és ez azután a teljes elszigetelődéséhez vezetett. Sokan idegenkedtek korábbi Szekfű-kritikáitól, és szerkesztői posztjáról való lemondása¹¹⁶ is

¹¹⁴ MTAK K Mályusz Elemér levelezése – Hajnal Mályusznak, 1942. február 20.

¹¹⁵ Nagyon sajátos, hogy a Hajnal-hagyatékban nem lehet találni a népiségtörténetre észrevételeket, megjegyzéseket; kettőjük között mintha — a kölcsönösség alapján — megegyezés lett volna egymás történelmi szemléletének tiszteletben tartásáról.

¹¹⁶ Mályusz emlékirataiban így vélekedett erről: „Annak ellenére, hogy a szerkesztésben és mint szerző meggyőződéseim hirdetésében szabad kezet kaptam 1935 végén elhagytam Domanovszkyt és Hajnalt. Lemondásom fő oka az volt, hogy elfoglaltságom a Századoknál túlon túl idő-

minden valószínűség szerint összefüggött a Hóman–Szekfű Magyar történet című 1928 és 1933 között megjelent (majd néhány év alatt egymás után többször is kiadott, némileg átdolgozott) nyolckötetes nagyszabású munka Szekfű által írott részeinek éles bírálatával. A bejelentést Hajnal és Domanovszky tette meg egy szerkesztőségi cikkben.¹¹⁷ A szerkesztőség átszervezése talán úgy is felfogható, hogy a folyóirat helyzetének további romlását kívánták megelőzni azzal, hogy Szekfű „ellenlábasa”¹¹⁸ távozott a szerkesztőségből. Helyére a Századokba, (már 1935 második felében, de hivatalosan csak az) 1936. évi számoktól kezdve, Wellmann Imre került.¹¹⁹

Érdekes értékeléseket is olvashatunk Mályusznál. Visszaemlékezéseiben szerkesztői tevékenységének *eredményei* közé sorolta, hogy „(...) oly referátumokat adhattam nyomdába, mint Szilágyi L.: A modern kormányzattörténet kialakulása (1933),¹²⁰ Lederer Emma: A legújabb gazdaságtörténeti irodalom problémái (1933),¹²¹ Heilig Konrád: A középlatin filológia feladatai Magyarországon (1934),¹²² [Mályuszné Császárszár] Edittől: Újabb színészettörténeti irodal-

met vette igénybe s tartottam attól, hogy nehezen tudnám irodalmi terveimet megvalósítani. Csak utólag ötlött eszembe, hogy talán tudat alatti aggodalom zavart és attól tartva, hogy szerkesztőtársammal ellentétbe fogok kerülni, jó előre biztosítani igyekeztem magamnak szabad elhatározásomat. Ilyen megfontolás azonban nem merülhetett fel bennem. Domanovszky és Hajnal mindvégig, amíg a Századok szerkesztői voltak, közölték valamennyi kéziratomat. Semmiféle előérzet nem befolyásolt tehát.” *Mályusz: Emlékirat (Népiségtörténet c. fejezet)*

¹¹⁷ Domanovszky és Hajnal — többek között — ezeket írta: „Nagy sajnálattal jelentjük be, hogy Mályusz Elemér az 1935. év végével kivált a »Századok« szerkesztőségéből. 1931 eleje óta, amikor az igazgatóválasztmány a szerkesztőség új összetételéről határozott, a szerkesztői munka oroszlanrészét Mályusz Elemér végezte. A »Századok« szintjének az a fényes emelkedése, amely az utóbbi öt esztendőhöz fűződik, mindenekelőtt az ő érdeme.” – Századok 1936. évi 1–3. sz. 124.

¹¹⁸ Mályusz visszaemlékezéseinek egy másik részében arra is utalt, hogy a Hóman-émlékkönyv 1934-ben történt átadása körüli anomáliák miatt magára vonta Hóman neheztelését. Így ír erről: „(...) volt elég okom, hogy elégedetlen legyek Hóman ünneplésében játszott szerepemmel. (...) 1935 végén, nem kevés töprengés után, ugyanakkor az érdekelték és távolabbi érdeklődők meglepetésére kiváltam a Századok szerkesztőségéből. Ma, visszatekintve, tudat alatt érvényesülő tényezőkre is hivatkozhatnék, nem egyedül az előnyre, amelyet az időnkkel való takarékoskodástól reméltem. Kétségtelenül elkedvetlenített, hogy Hómannak hozzá közel álló tanítványai, mint Deér József, Váczy Péter, Iványi-Grünwald Béla nem rokonszenveztek velem, s a Századokkal csak azért nem szakítottak, mert számukra Domanovszky és Hajnal jelentették a Történelmi Társulatot. Bántott a sikertelenség, hogy nem bírtam Szekfűtől kéziratot kapni, bár szüntelenül ostromoltam kéréssel s a legváltozatosabb fordulatokkal próbáltam meglágyítani. Ha tudomást szereztem oly könyv megjelenéséről, amely számíthatott érdeklődésére, sietve felajánlottam annak megszerzését. Egyáltalán, bármily könyvet kezébe juttatunk, csak adja meg címét. (...) ígértem s hogy könnyebben elszánja magát, ismerve a német szakirodalom iránti vonzalmát, levelező lapok-blankettákat nyomattam, amelyre csak a könyvcímet és a kiadó nevét kellett volna ráírnia. Persze, ekkor meg az volt a baj szerinte, hogy mindig csak könyvismertetést kértem, nem cikk kéziratot (...) Idegesített, hogy a bírálatokkal kevés sikert arattam, bár rajta voltam, hogy minden munka értéke szerinti méltánylásra találjon.” *Mályusz: Emlékirat (Népiségtörténet c. fejezet)*

¹¹⁹ Hajnal írta Német Gyulának egy egészen más ügy kapcsán: a történeti irodalomról jó áttekintése van Wellmann Imrének. Az Országos Levéltárban dolgozik, egyetemi magántanár, a Századok 7 éven át volt társszerkesztője. MTAK K Ms 4160/119. az időpont: 1943. december 8. – Hozzátehetjük: Wellmann, Domanovszkyval együtt az 1943. évi 4–6. szám megjelenése után vált meg a Századok szerkesztéséről.

¹²⁰ Századok, 1933. 7–8. sz. 291–307.

¹²¹ Századok, 1933. 1–3. sz. 14–37.

¹²² Mályusz tévedett, mert a Századok, 1933. 1–3. sz. 55–64. jelent meg.

munk (1934),¹²³ Mendöl Tibor: A francia emberföldrajz keletkezése és a történelmi tudományok, valamint ugyancsak tőle: Gazdaság- és településtörténet a francia földrajzban (1935)¹²⁴. De egy-egy munkáról szóló ismertetés is boldoggá tett, ha a kritikus a könyv tárgyát problémának fogta fel, megemlékezését pedig alkalomnak, hogy akár új nézőpontból vizsgálja a kérdést, akár új forrásanyagra hívja fel a figyelmet. Két fiatal szerzőt emelek ki, Mendöl Tibort és Kardos Tibort, akiken látszott, hogy a szakterületük vezető tudósai lesznek majd egyszer s most ismertetést írni alkalom számukra az őket később is behatóan foglalkoztató gondolatokról nézeteiket jelezni.¹²⁵

Kudarcként értékelte viszont azt, hogy sikertelen maradt a próbálkozása, a leglényegesebb kérdésben, az elcsatolt területekkel való foglalkozás megszervezésében, az eredményt kevesellte. „Komolyan vettem, hogy a csonka-ország kötelessége állandóan az elszakított területekre gondolva, a magyarság történelmi tudatát egységesnek megőrizni. A Századok kritikai rovatában, ennek oly formában kellett volna megnyilvánulnia, hogy gondosan megfigyeljük, hogyan látja, milyen beállításban tárgyalja az új államok történetírása az elcsatolt területek múltját. Szlovák, rutén, román, szerb, horvát nyelvet értő történészeket szerettem volna foglalkoztatni, tőlük folyamatosan felvilágosítást kérni. Ilyeneket nem találtam, sőt, ami a leglesújtóbb volt, ily irányú érdeklődést sem tapasztaltam. Egyedül Deér József úr írt egy kitűnő cikket, »A Felvidék történetének újabb irodalma címmel«. ¹²⁶ Ő pontosan eltalálta a hangot és formát, amelyen az átlagos magyar értelmiségiekkel meg lehetett értetni a történelmi tudat változásainak jelentőségét. De ő csak középkori történetünket tárgyalta.”¹²⁷

A Mályusz–Hóman affér

Mályusz a szerkesztőségéből való kiválása után (1935-től a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem ny. rendes tanára), egyetemi oktató munkája mellett vezette a népiségtörténelmi kutatócsoportot is, amely 1941-ig az egyetem kebelén belül működött.¹²⁸ Ezt a kutatócsoportot is érintette, egyben az egész történész közélet átrendeződéséhez vezetett, hogy 1941 őszén megalakult Tele-

¹²³ Századok, 1934. 4–6. sz. 201–210.

¹²⁴ Az ismertetés egy évvel korábban, és módosított címmel jelent meg: „Újabb történelmi vonatkozású földrajzi értekezések”, Századok, 1934. 1–3. sz. 66–72.

¹²⁵ *Mályusz*: Emlékirat (Népiségtörténet c. fejezet) – Úgy gondoljuk, hogy a hosszabb idézet azt is érzékelteti, hogy Mályusz a szakmai minőséget tekintette a legfontosabb értékelési szempontnak.

¹²⁶ Megjelent: Századok, 1932. év. 1–3. sz. 13–34. A cikk címe „hosszabb” volt (A Felvidék történetének újabb irodalma I.); a szerkesztőség a témát folytatni akarta, de arra már nem került sor. Mályusz magyarázata szerint: „[Deér] cikke folytatásául az újkori rész megírását Steier Lajos vállalta. Vele bécsi utaimon ismételtén tárgyaltam, de ígéretei, fogadkozásai ellenére nem sikerült kéziratot kapnom tőle. Pedig mint publicista könnyen fogalmazott, a szlovák nemzetiségi kérdésről, annak egyes részleteiről szóló irodalmat jól ismerte s nem eshetett volna neheze az összefoglaló áttekintést megírnia.” *Mályusz*: Emlékirat (Népiségtörténet c. fejezet)

¹²⁷ *Mályusz*: Emlékirat (Népiségtörténet c. fejezet)

¹²⁸ „Az intézet különben egyablakos szoba, nyolc hallgatóra méretezett egyetlen asztallal, két könyvszekerénnel.” *Mályusz*: A magyar ... i. m. 66.

ki Intézet, amely [ma úgy mondanánk, hogy kormányzati segítséggel létrejött közhasznú] alapítványi háttérrel rendelkezett, és első elnöke Hóman Bálint volt.¹²⁹ (A Teleki Intézetben belül három intézet működött, ezek egyikeként a Magyar Történettudományi Intézet, amelynek első igazgatója Deér József volt.¹³⁰)

Mályusz, aki tulajdonképpen nem minden alap nélkül (szakmai tekintélye, kutatási tevékenysége, nemkülönben kutatócsoportja miatt is) jogosan számított arra, hogy az intézet vezetését reá bizzák, ez mégsem így történt, ezért mélységesen csalódott volt. Keserűen kellett tapasztalnia, hogy az Intézet működésének megkezdése után, az új igazgató kinevezésével egy időben, a népi-ségtörténeti „kutatócsoport” tagjait nagy tempóban veszi át a Deér-féle intézet egészen addig, míg végül Szabó Istvánnal, Ila Bálinttal, akiket nem vett át a Deér vezette intézet, illetve Fügedi Erikkel, aki nem is akart oda átmenni, Mályusz magára maradt, kutatócsoportja gyakorlatilag megszűnt.¹³¹ Deér Jó-

¹²⁹ Mályusz visszaemlékezéseiben azt írja, hogy Teleki Pál halála után, 1941 augusztusában Hóman magához kérte Mályuszt. A megbeszélésen jelen volt Ligeti Lajos, a Magyarságtudományi Intézet igazgatója is. Hóman ekkor közölte velük azt, hogy Teleki Pál néven intézetet kíván létrehozni. Az intézet — reményei szerint — megkönnyíti majd a kutatásokat, segíteni fogja azokat — jelentette ki a kultuszminiszter. Mályusz annyira meghatódott ettől a gesztustól, hogy túlradó hálával, dadogva köszönte meg a miniszter „bátorítását”, de egy kellemetlen epizódról is megemlékezett, amikor azt írta, hogy föltekintve azt látta: Hóman és Ligeti cinkosan összemosolyogtak. A miniszter még egy ködös ígéretet is tett, hogy a Teleki Intézet igazgató tanácsának mind Mályusz, mind Ligeti tagjai lesznek (Mályusz visszaemlékezéseiben azt érzékelteti, hogy a miniszteri audienca figyelemelterelő lépés volt az egyetemi kutatócsoport felszámolásáról, amely napokon, heteken belül megtörtént). A megbeszélés után nem sokkal egy társulati ülésen Hóman már hivatalosan is bejelentette a Teleki Pál Intézet megalapítását az ő elnöklete alatt. — *Mályusz: Emlékirat (Népiségtörténeti fejezet)*

¹³⁰ 1926-ban Teleki Pál, Bethlen István miniszterelnök megbízásából, a Magyar Statisztikai Társaság égisze alatt létrehozta-működtette az utódállamokkal kapcsolatos adatgyűjtéssel foglalkozó *Államtudományi Intézetet*. Teleki halála után a Hóman Bálint vezette Vallás- és Közoktatási Minisztérium felügyelete alá került intézet 1941. dec. 10-én *Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet* néven szerveződött újjá. Később a Néptudományi Intézettel kibővült Teleki Pál Tudományos Intézet rövid ideig *Kelet-európai Tudományos Intézet* néven működött, majd megszűnt, és helyette a vallás- és közoktatási miniszter felügyelete alá tartozó Állam- és Jogtudományi Intézet, Történettudományi Intézet, Nyelvtudományi Intézet és — az Egyetemi Földrajzi Intézettel, valamint a Történettudományi Intézettel szoros kapcsolatban együttműködő — *Földrajzi Könyv- és Térképtár* létesült. — <http://www.mtafi.hu/inttort.html> a letöltés időpontja: 2009. 10. 13.

¹³¹ „Deér-Kniezsa füttyszavára ész nélkül sietett mindenki, nehogy lemaradjon a koncról. A látottak és sejtettek meggyőztek, hogy annak idején tévedtem, amikor pénzügyi akadályokkal magyaráztam a tudományos vállalkozások sikerének elmaradását. Rájöttem, hogy a siker biztosítéka a lelkesedés és a készség, lemondani [ezek]ről. Tapasztalatom megnyugtatóan hatott reám, ugyanakkor — nem tagadom — fájt, hogy egykori munkatársaim lengő zászlókkal vonultak át az ellenség táborába. Rajtuk kívül voltak olyanok, akik nem kaptak meghívást. Így Szabó István és Ila Bálint sem. Felteszem, azért, mert Deér úgy képzelte, hogy Szabó engem nem hagyna cserben. Ebben tévedett, mint az elkövetkező években sejtésem igazolta is. Egyelőre Szabó tartós rosszkedve árulta el csalódását, amit minden igyekezetemmel sem sikerült eloszlatnom. Hiába bíztattam, hogy R. Kiss István távoztával ő a legesélyesebb jelölt a debreceni magyar történeti tanszékre s most már csak hónapok telhetnek el tanári kinevezéséig, sehogyan sem tudott megvizsgálatlódni. Bár talán nem is Deér döntése hagyta meg hívemül, hanem Kniezsa találta annyira ellenszenvesnek, hogy nem kívánt vele együttműködni. Ez esetben — vagyis hogy sem Deér, sem Hóman nem méltatták figyelemre — felháborodása jogos volt. Tanítványaim közt egy akadt, aki azzal utasította vissza a Történettudományi Intézet meghívását, hogy nem akar cserbenhagyni, név szerint Fügedi Erik. Legalábbis így mondta nekem Domanovszky, Fügedi nagybácsija.” — *Mályusz: Emlékirat (Népiségtörténet c. fejezet)*

zsef intézete — ezt ugyan nem deklarálta, de gyakorolta — a népiségtörténeti kutatásokat nem kívánta folytatni.¹³² Mályusz intézeti átvételéről pedig szó sem esett, arról még csak tárgyalni sem voltak hajlandóak. Mályusz az egész akcióban Hóman kezét¹³³ vélte felfedezni, és éles hangú támadást készült ellene (is!) intézni az „Egyedül Vagyunk”-ban.

Hajnal, aki tudott Mályusz tervéről, Domanovszkynak küldött 1941. december 19-i levelében azt írta, hogy „(...) nem tartanám időszerűnek, ha bármi-féle megbeszélésre is egybegyülnénk Elemérrel együtt. Kikerülhetetlen lenne, hogy hírért ne keltsék, mint a Deér-féle intézettel »elégedetlenek tanácskozá-sát«. Még csak magyarázkodni sem lenne módunkban, – de már az is hátrá-nyos, ha egyáltalán magyarázkodnia kell az embernek. Elemért illetőleg pedig: bármit is mondanánk neki, összejövetelünkben inkább elképzeléseinek igazolá-sát látná, megerősítené őt abban, hogy ügye megérett a tetre.”¹³⁴ Hajnal véle-ménye világos: nem tartotta jó ötletnek Mályusz „elégtétel vételének” módját és hangját, úgy vélte, a cikksorozatra érkező miniszteri válasz megsemmisítő erejű és elkerülhetetlen lesz.

A publikálásra kiszemelt szélsőjobboldali lap kiválasztásának előtörténe-téről Mályusz azt írta visszaemlékezésében, hogy elszánt tettehez a végső lö-kést Deér és Kniezsa látogatása adta meg neki. Hóman két megbízottja — Kniezsa korábban a népiségtörténeti kutatócsoport tagja — a Teleki Intézet rö-vid időn belüli megalapítási tervének nyilvános bejelentése [valószínűleg 1941. augusztus vége] után néhány nappal felkeresték őt az egyetemen, és közölték vele, hogy a kutatócsoportot Kniezsa veszi át, és ő felügyeli ezen túl a Magyar-ság és nemzetiség¹³⁵ c. sorozat egyes köteteinek munkálatait is. Kniezsa ekkor már a Deér-féle Történettudományi Intézetben dolgozott. Mályusszal, kettőjük

¹³² Deér József — és intézete — a Mályusz által is szorgalmazott részkutatásokat preferálta, de elvetette azok népiségtörténeti egységbe foglalását. – Deér vitacikkében pl. megállapítja, „(...) [kell, hogy] a népiségtudomány állítólagos elhanyagolásának kérdésében világosan lássunk. Hogy pe-dig itt nem valami újszerű buzgalomról, hanem szervesen fejlődő régi elgondolások tervszerű meg-valósításáról van szó, annak bizonyosságául megemlíthjük, hogy a Magyar Történelmi Társulat jóval Mályusz Elemér első programadó cikkének megjelenése előtt egy jeles, fiatal tudósnek megbízást adott Magyarország történeti föld- és néprajzának megírására. Tartozunk az igazságnak annak megállapításával, hogy ez a fiatal tudós éppen Mályusz Elemér volt, s hogy ez az annyira fontos mű mindmáig nem látott napvilágot.” – *Mályusz: A magyar ... i. m. Függelék: Deér József: „Az utolsó órában” Vita történelemtudományunk válságáról.* 111. Először megjelent: „Egyedül Vagyunk”, 1942. 4. szám.

¹³³ Már a Teleki Intézet igazgatójának kiválasztásában is azt gyanította, hogy jól átgondolt tá-madással áll szemben, mert Deér József közismerten Hóman Bálint kedvenc tanítványa volt. Némi malíciával ehhez azt is hozzátehetnénk, hogy Szekfű és Mályuszé is.

¹³⁴ MTAK K Ms 4524/423 – 1941. december 19. – Domanovszky Sándor hagyatéka. Talán nem véletlen az egybeesés Deér Józsefnek ugyanerre a napra datált, Mályuszhoz intézett levelével.

¹³⁵ A népiségtörténeti kutatócsoport által megjelentetett sorozatról van szó, amelynek első kö-tetét (*Szabó István: Ugocea megye*) 1937-ben azért kérte Teleki Pál, hogy azt elküldhesse Mac-arthneynak, „aki a trianoni béke következményeiről írt, azaz most ad ki egy munkát, amelyben sok történelmi vonatkozás is van, és igen szükségesnek láttam, hogy ennek a munkának különösen tér-képeit és azok magyarázatát kapja meg, de itt hasznosnak tartottam azt is, ha látja, hogy ezek a munkák nálunk milyen komolyan és alaposan készülnek.” Levele végén udvariasan elhárította Hajnal (és Mályusz) kérését a nevezett munka Századok béli ismertetésével kapcsolatban. – MTAK K Ms 5385/425 Budapest, 1937. február 11.

között korábban lezajlott viták miatt, nagyon feszült volt a viszonya, és — Mályusz szerint — kiélvezte a helyzetet, hogy volt főnökével magas lóról beszélhetett. Itt már véget is érhettek volna a tárgyalások Mályusz szerint, aki csak azért folytatta a viaskodást velük, mert úgy hitte, hogy az intézeti elhelyezés majd biztosítja a csoport kutatómunkájának pénzügyi feltételeit. Azt írta, két tárgyalópartnere távozása után jött rá, hogy tulajdonképpen rászédtek. Szó volt ugyanis a csoport tagjainak egyéni intézeti támogatásáról, beszéltek a „Magyarság és nemzetiség” c. sorozat köteteinek szerkesztéséről, amely Mályusz feladata lett volna, de Kniezsa felügyeletére bízták, a szerkesztést nem is hozták szóba. Így nemcsak csoportjától fosztották meg, hanem az addig elért eredmények közlésének lehetőségétől is, attól, hogy szerkesztői munkával egyenletes színvonalú köteteket hozzon létre, és ezzel igazolja kutatócsoportja addigi tevékenységét.

A történetek hatására döntő lépésre szánta el magát, és amit nem tett meg az elmúlt években, most levélben kérte, hogy Hóman fogadja őt. Mályusz visszaemlékezésében azt írta, hogy kérvényére hosszú hónapok után jött egy semmitmondó válasz a miniszteri titkárságról, de a miniszterhez nem jutott be. Tekintettel arra, hogy az újjászervezett Teleki Intézet hivatalosan 1941. december 10-én kezdte munkáját, és Mályusz már 1941. november 8-án előadást tartott (lásd alább) tervezett sorozata alapján, így legfeljebb szeptember és október hónapokról lehetett szó, de egy hiúságában sértett embernek ez végtelemül hosszú időnek tűnhetett. Mályusz döntésében ez volt a punctum saliens. Azt írta, hogy az eset — visszaemlékezése szerint — felbőszítette és megalázta. A népiségtörténeti kutatócsoport vezetője úgy érezte, a történetekért elégtételt kell vennie, mégpedig nyilvánosan. Elhatározta, hogy ezt egy cikksorozat formájában fogja megtenni. A bosszút úgy képzelte el és valósította meg, hogy a sorozat egyes részeiben sorra vette azokat az intézményeket, amelyeknek a magyar tudományos élet megszervezése lenne a feladatuk, és kipellengérezte azokat a (Hóman által kinevezett, pártolt) vezetőket, akik az intézmények normális működését biztosítani nem tudták, és akik alkalmatlanságuk ellenére a helyükön maradtak.¹³⁶

Amikor sorra vette a publikálás szempontjából szóba jöhető orgánumokat, világossá vált előtte, mint azt visszaemlékezésében megírta, hogy sem a liberálisnak tekintett Budapesti Szemlében, sem az ugyanilyen irányultságú Magyar Szemlében írását nem tudta volna megjelentetni, ezért választotta az „Egyedül Vagyunk”-at, amely a Magyar Szemlével szemben határozta meg helyét a (szél-ső) jobboldalon.

Mályusz még azt is kipróbálta, hogy mondanivalóját a konzervatív jobboldali hallgatóság (olvasóközönség) hogyan fogadja majd. Elvállalta Kring (Komjáthy) Miklós felkérését, hogy tartson előadást az Országos Evangélikus Tanár-egyesület szokásos évi közgyűlésén (1941. nov. 8.).

„A mai német történetfelfogás és a magyarság” című előadását frenetikus sikerrel fogadta a közönség, különösen akkor, amikor azt fejtegette, hogy „mi, magyar evangélikusok szívünk szerint vonzódunk a Luther által jelképezett

¹³⁶ Mályusz: Emlékirat (Népiségtörténet c. fejezet)

német művelődéshez, ugyanakkor a magunk nemzeti önállóságából nem engedünk, mert aki ezt — mint Hóman is — megteszi, az a magyar–német barátság alapjait rendíti meg.”¹³⁷ Mályusz azt is megírta emlékiratában: csak később vált világossá előtte, hogy a Raffay Sándor püspök és az általa vezetett evangélikus egyház a magyarországi német lutheránusok önállósodási törekvéseitől tartott. Az evangélikus püspök szerint Hóman támogatta ezeket a törekvéseket, és mivel az előadás bírálta a miniszternek ebben a kérdésben elfoglalt álláspontját, azt a hallgatóság nagy ovációval fogadta.

Ezután került sor a cikk-sorozat megjelentetésére. Mályusz azt állítja, hogy az „Egyedül Vagyunk”-ról lényegében alig tudott valamit, és egyetlen számát sem olvasta. A szerkesztőséggel egy volt tanítványán (Kárász József — ennél a lapnál tördelőszerkesztő — református teológuson) keresztül kapott kapcsolatot. A cikksorozat témájáról és egyes darabjairól a főszerkesztővel, Imrédy Bélával tárgyalt, aki „jól fogadta a tervet”. Csak ezt követően állapodott meg a részletekről Oláh Györggyel, aki a lap mindennapi teendőit látta el.¹³⁸

A cikksorozatban név szerint támadta Szekfűt és Deért (ez sem volt szerencsés), de az igen rossz lépésnek bizonyult, hogy Hómanról (sértettsége okán) a politikusról kialakított nagyon lesújtó véleménye alapján ezt a tevékenységét is pellengérré állította,¹³⁹ de ennél tovább ment, és mint Szekfű szerzőtársáról, le-kicsinylő, gúnyos hangon beszélt, szakmai kompetenciáját kétségbe vonta. Nos, ez volt az, amit a historikus miniszter — a politikai indíttatású támadással megteretett kritikát — már nem nyelt le, hiszen szaktörténeti képességeit, ismereteit kérdőjelezte meg Mályusz.¹⁴⁰

Megelégtetve a méltatlan támadásokat, és különösen a cikksorozatban foglaltakat, Hóman az egész ügyet a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar tanácsa elé terjesztette, bocsánatkérés formájában elégtételt, valamint a személyeskedő támadások azonnali beszüntetését követelte.¹⁴¹

¹³⁷ Mályusz: Emlékirat (Népiségtörténet c. fejezet)

¹³⁸ Mályusz: Emlékirat (Népiségtörténet c. fejezet)

¹³⁹ Azt írta Mályusz, hogy a volt kultuszminiszter, [1932. október 1-jétől 1942. július 3-ig: a Gömbös-, Darányi-, Teleki-, Bárdossy- és Kállay-kormányban volt vallás-és közoktatásügyi miniszter – P.L.] (a cikk megírásának időpontjában) oszlopos tagja az Akadémiának, elnöke a Magyar Történelmi Társulatnak, a Magyar Nemzeti Múzeumnak és a Teleki Intézetnek is. Ekkora hatalommal magyar történész még soha nem rendelkezett, ezért különleges és egyszeri lehetőség nyílt számára, hogy a történetírás reformját felülről megoldja, mint ahogyan tette azt a hitleri Németország is. A koncentrált hatalom — Mályusz szerint — azt jelentette, hogy ezen a területen szinte minden személyi kérdésben egyedül dönthetett a múzeumi kishivatalnoktól az egyetemi tanári kinevezésig. A Teleki Intézet elnökeként hatalmas állami dotáció birtokában óriási befolyással rendelkezett a tudományos művek megjelentetését illetően. Mályusz szerint ezzel az óriási lehetőséggel nem élt, mert „feltehetőleg meg van elégedve a jelenlegi helyzettel, következőleg tőle ma még kevésbé várhatjuk a reformot, mint tegnap.” Mályusz: A magyar ... i. m. Megújulás c. fejezet 92.

¹⁴⁰ A Magyar Történet kapcsán Szekfű Gyuláról írta, hogy az európai történettudomány által elért eredményeket bravúrosan használta fel, de „Szerzőtársából [Hómanból – P.L.] hiányzott a fogékonyság és hajlam ily munkára — jellemző, hogy pl. a gótika fogalmának jelentőségét, korszakmegjelölésre alkalmas szerepét sem ismerte fel — s így Szekfű művészi teremtő tehetségének nagysága annál szembetűnőbb.” – Mályusz: A magyar ... i. m. 34. – „Egyedül Vagyunk” 1942. év 2. sz.

¹⁴¹ Mályusz Emlékiratában így írta le ennek történetét: „A magyar történettudomány» – ez volt kis könyvem címe – egyetlen mondat híjával egyezett az „Egyedül Vagyunk” közlésével, leszá-

– Ez volt az enyhébb változat, mert korábban Hóman azzal a miniszteri leirattal fordult a karhoz, hogy nyilatkozzék Mályusz ügyében, és jelentse ki, hogy érdemtelenné vált a katedrára.¹⁴²

Hajnal és Domanovszky mérlegelte egy, a Századok nevében kiadott nyilatkozat megtételét ebben az ügyben, de ezt később elvetették, elsősorban azért, mert súlyosabb következményei lettek volna Mályuszra nézve, mint egy kari határozat. Ez utóbbira figyelemmel Hajnal azt javasolta Domanovszkynak, hogy próbálja meg rávenni a minisztert beadványa egy-két részének elhagyására. Mindenekelőtt azt, „amiben Mályuszt mint a [népiségtörténeti – P.L.] kutatás vezetőjét, elítélően jellemzi. Írd meg neki, kérlek, hogy a modor kérdését nem lehet felvetni akkor, amikor oly nagy s már annyira elismert teljesítményekről, eredményekről van szó; s hogy Mályusz panaszait is meg kellene ez esetben hallgatni, azok modoráról, akik vele tárgyaltak. [A Kniezsa–Deér-féle látogatásról, tárgyalásról volt szó. – P.L.] Mályusz elhibázta ugyan a dolgot, amikor e modor kérdésében nem fordult a miniszterhez [Mályusz l. fent, sikertelenül próbált a minisztertől kihallgatást kérni – P.L.], de azért mégsem lehet egyoldalúan csak az ő modorát elítélni.”¹⁴³

Hajnal (aki tagja volt a kari tanácsnak) két malomkő között őrlődött. Mályuszhoz két évtizedes (ebben az időben már jelentősen meggyengült, de ifjúkori) barátság fűzte, ugyanakkor szerkesztői pozícióját tekintve neki felettese volt a megtámadott fél, Hóman Bálint [volt] kultuszminiszter, társulati elnök. Hajnalnak — aki láthatóan nehezen viselte ezt a kényes helyzetet, mégis — az volt a véleménye, hogy a kar nem határozhat erről egy egyszerű szavazással, nem ítélné el Mályuszt, és legfeljebb általánosságokban fejezheti ki bizalmát Hóman iránt. Úgy vélte, a kínos ügyet minél gyorsabban be kellene fejezni, ezért: „sokkal jobb lenne, ha a miniszter egyszerűen inkriminálná [kifogásolná, sérelmezné értelemben – P.L.] Mályusz azon megjegyzéseit, amik nyomtatásban egy írásban, mindenképpen elítélendő, akármilyen tárgyi igazságra, vélt sérelemre is hivatkozna Mályusz.”¹⁴⁴ Hajnal Domanovszkyt azzal próbálta megnyerni tervének, hogy, „ha így átalakíttatnék Hóman irata, simán, tán egyhangúlag, egy ülésen megadhatná neki a kar az elégtételt. Mályuszt illetőleg pedig talán mégis kiesnék a vádaktól minden olyasmi, amit az ő erkölcsi tönk-

mítva természetesen az ott meg nem jelent részeket. A szóban forgó mondatot Hóman becsületsértőnek találta és elégtételt követelt. A mondat éle jól el volt rejtve, csak az vehette észre, akinek elárulta valaki, hogy ki ellen irányul. Hogy mennyire nem volt észrevehető, mutatja, hogy Oláh [az „Egyedül Vagyunk” szerkesztője – P.L.], Hóman híve, nem ismerte fel értelmét s ugyanez még fokozottabb mértékben áll az újság olvasóira. – V. ö. *Mályusz*: Emlékirat (Népiségtörténet c. fejezete.)

¹⁴² A magyar történettudomány előszavában: „Válaszul bírálóimnak” a Deér József által kiragadott részekre reflektálva, valamint azért is, mert a vita hullámai ebben a vonatkozásban túl magasra csaptak, már-már katedrájának elvesztésével fenyegetett, (ahogyan ezt a miniszter leiratában követelte is az egyetemtól), megkövetve Hómant, ezeket írja: „Hasonlóképpen rektifikálom feltevésemet, mintha Hóman Bálintot a szellemtörténések közti vezető szerepe segítette volna a politikai érvényesüléshez. Arról értesültem ugyanis, hogy őstörténeti kutatásai alkották azt a hidat, amelyen átlépett — mindannyiunk nagy öröme, nem véglegesen — a politika mezejére.” 11. A „bocsánatkérő” irat összeállításában Hajnal és Domanovszky komoly segítséget nyújtott Mályusznak, aki ezért nem volt nagyon hálás. Inkább azt várta volna, hogy teljes mellszélességgel álljanak ki mellette, és együtt várják a „megsemmisítő” csapást.

¹⁴³ MTAK K Ms 4524/425 Domanovszky Sándor hagyatéka.

¹⁴⁴ MTAK K Ms 4524/424 (1942. február 4.) Domanovszky Sándor hagyatéka.

retételére felhasználhatnának azok, akik az egész ügyben csak alkalmat szeretnének találni erre.”¹⁴⁵

Hajnal leveléhez mellékelte egy nyilatkozattervezetet is, amelyen Domanovszky javításai is megtalálhatóak. A nyilatkozat szövege: „Mályusz Elemér egyetemi tanár tollából az »Egyedül Vagyunk« ... számaiban egy cikksorozat jelent meg Történettudományunk mai mozgalmairól. E közlemény egyes részei, bár név említése nélkül, szokatlan [kihúzza éles – P.L.] hangon kifogásolják a Történelmi Társulat elnökének, Hóman Bálintnak állítólagos tartózkodó magatartását a népiségtörténeti kutatás akciójával szemben, amely akciót Mályusz kezdeményezte és vezette; s kifogásolják azt, hogy e kutatásokat Hóman Bálint mint kultuszminiszter, az eredeti szervezet megszűnésével a »gr. Teleki Pál Történetkutató Intézet« szervezetébe illesztette be, [kötelességünknek tartjuk kihúzza – P.L.] Mint [ez igen fontos kihúzza – P.L.] ezen tudományos és nemzeti szempontból oly fontos akciót mindig nagy méltánlyással figyelemmel kísérő szakemberek, kötelességünknek tartjuk az érdeklődő közönség tájékoztatását, annak megállapítását, hogy Elnökünk a népiségtörténeti kutatásokat kezdeményezésüktől mindig a legnagyobb érdeklődéssel kísérte, tudós és hivatalos támogatásban részesítette. Mályusz Elemér t. é. t. é. senki sem akarja kioktatni; s nyilván csak a szakemberek saját céljai iránt elfogult túlbuzgalma vezette őt arra, hogy a lehetőségekkel nem számolva, elégedetlen a támogatással. Hóman Bálint [saját maga kihúzza – P.L.] Mályusz nyilatkozata szerint is további teljes erkölcsi és anyagi támogatásról biztosította az ő munkásságát akkor, amikor a népiségtörténeti kutatást felvette a Teleki Intézet programjába; ...”¹⁴⁶ Hajnal javaslata szerint a nyilatkozat szövegét Domanovszky, Szentpétery, Szekfű, Lukinich és ő maga írta alá.

Mályusz a miniszter erőteljes fellépését — minden biznnyal helyesen — egzisztenciális kérdésként is megélve, annak hatására megtört, mert úgy érezte, hogy Hóman egy elmarasztaló kari ítélettel más fórumokon is lehetetlenné teheti működését. Úgy döntött, hogy az enyhébb változat alapján megadja a kért elégtételt. Ezzel a Mályusz-féle nyilatkozattal a kari tanács a miniszter kívánságát teljesítette. Ugyanakkor maradtak még nyitott ügyek, amelyek közül a legfontosabb a Századok történe sz közéletben elfoglalt helyének és irányának kérdése volt. Ezek már csak Hajnal személye miatt sem simultak el, hiszen a folyóirat iránya Mályusz 1935-ben történt távo zása után sem változott, s ezért (is) a támadások egyre hevesebbé váltak. A Mályusz-nyilatkozat hatással volt a szerkesztőség amúgy is rendkívül meggyengült pozíciójára, a szerkesztők egyre inkább utóvédharcokra kényszerültek. A Hóman-Mályusz vita hosszú árnyékot vetett a folyóiratra és magára a szerkesztőségre is.

Utolsó roham a Századok ellen

Az utolsó nagy támadás sikeréhez hozzájárult, hogy ebben a rendkívül kiélezett helyzetben, a több oldalról jövő nagy nyomás alatt Hajnal nem járt el a kellő óvatossággal. Nem vette vagy nem akarta tudomásul venni, hogy a Deér

¹⁴⁵ MTA K Ms 4524/424 (1942. február 4.) Domanovszky Sándor hagyatéka.

¹⁴⁶ MTA K Ms 4524/425 (1942. febr. márc.) – datálás nélkül. Domanovszky Sándor hagyatéka.

József részéről indított támadások hevessege felerősödött a Teleki Intézet megalapítása után, ugyanis ekkor már, mint intézeti igazgató, jóval nagyobb *pouvoir*-ral rendelkezve vezethette a szerkesztőség elleni ostromot. A vissza-visszatérő vádak szerint a szerkesztők nemcsak, hogy helyt adtak a magyar történetírástól idegen, átpolitizált jobboldali írásoknak, hanem maguk is egyre inkább azok hatása alá kerültek. Ez a gyanúsítgatás olyannyira elmérgesítette a szembenállók egymáshoz való viszonyát, nemkülönben az Intézet és a Századok közötti, korántsem harmonikus kapcsolatokat, hogy több ízben is Hóman Bálintnak, a Történelmi Társulat elnökének kellett közbelépnie. A társulati elnök egyik levelében (1942. március 16.), amelyet — válaszul lemondó levelére —, Hajnalnak írt, csodálkozásának adott hangot, hogy a Századok szerkesztője milyen álláspontot foglalt el a Mályusz ügyben,¹⁴⁷ és furcsállta azt is, milyen módon bírálta ezzel kapcsolatban Deér viselkedését.¹⁴⁸ Hóman azt is hangsúlyozta, hogy azért mert eltér kettőjük véleménye a Mályusz–Deér-vita kapcsán,¹⁴⁹ még „fe-

¹⁴⁷ Az előzőekben említett Hóman–Mályusz afférról van szó. Nyilván nem volt ismeretlen a társulati elnök előtt az sem, hogy Hajnal milyen lendülettel vetette bele magát az ellentét elsimitásába, és mindeközben hogyan igyekezett barátja pozitív megítélését megőrizni.

¹⁴⁸ Mályusz írta: „Deér a régi, XIX. századi nemzetfogalom hívének vallja magát s így áthidalhatatlan szakadék, valósággal egész világ választ el bennünket. Szerintem az már elveszítette értelmét, s még ha fenn akarnók tartani, akkor sem nyernénk vele. Ha magánügyünk volna, hogy miként gondolkozunk a nemzet lényegéről, ráhagynám Deérré és társaira, hogy a »nemzethez való tartozás megvallásával«, a lelki közösség vállalásának alapján csak véljék továbbra is a zsidóságot a magyar nemzet részének és más vonatkozásban ugyanúgy járjanak el. Azonban hivatásom a tudomány munkásai közé állított s így népünk, a magyarság iránti felelősséget nem háríthatom el magamtól. Éppen ez a felelősségérzet kényszerített, hogy tollat ragadjak és helytelenítsem szenttelen, közömbös magatartásukat. Azt, hogy amíg a publicisztika tisztázni igyekezett, hogy mi a népnemzet, s az egyes emberek is érzik, tudják, mi ennek a lényege, kik tekinthetők beletartozóknak, kiket kell kirekeszteni belőle, addig a tudomány, elsősorban a történettudomány, mélységesen hallgat, vagy — mint most Deér is teszi — kijelenti: XIX. századi nemzetfogalmunk a történetileg igazolt, az »ősi nemzetfogalom«. Ez az állítás meggyőződésem szerint, nem fedi a történeti valóságot s bármily általános — éppen Deér fejtegetései nyomán — szakkörökben, nem a tények ismeretén alapul, hanem a XIX. századi felfogásnak a homályos őskorba való visszavetítése.” *Erős Vilmos: História regnum – história populum I. A Szekfű–Mályusz vita kialakulása. Századok, 1995. 596.* – Itt is szeretném megjegyezni, hogy a két háború közötti szellemtörténet vonatkozásában és Mályusz népiségtörténetének értelmezésében, kutatásában Erős Vilmos végzett kimagasló színvonalú kutatásokat. Eredményeit tiszteletben tartva, azok legfőbb megállapításait felhasználva írtuk meg a Századokban végzett munkát, és a szerkesztők tevékenységét, valamint a szerkesztőségből kivált, de befolyását megőrző Mályusz harcát a hatalom és annak képviselői ellen. Teljesen világos ugyanis számunkra, hogy az itt tárgyalt történész-csatározásokban a legfontosabb irányzatok — népiségtörténet, szellemtörténet, történelmi realizmus — és annak kimagasló képviselői teljes fegyverzetben vettek részt, egymás elleni harcuk azonban már nem történetírói irányzatról szólt, hanem végső soron az ideológiák összezapásáról. Ezekben a vitákban érhető tetten az a pillanat, amikor a történelmi felfogás politikai irányzatok megalapozójává válik.

¹⁴⁹ „S hogy Mályusz felfogása mögött valóban ideológiai-politikai megfontolások húzódtak meg, világosan bizonyítja a középkori nemzetiségi politikáról folytatott vitából kinőtt híres-hírhedt cikksorozata, „A magyar történettudomány” címmel, mely az „Egyedül Vagyunk” hasábjain jelent meg, 1942-ben. A cikksorozatban Mályusz nagyszabású támadást indít korának szerinte uralkodó történetírói irányzata, a Szekfű és Hóman, de pl. Deér József által is reprezentált szellemtörténeti iskola ellen, követelve a tudományos életnek, az Akadémiának, az Egyetemnek, a levéltáraknak, a kutatóintézeteknek stb. a népi elv alapján történő átszervezését. Mályusz szerint mindegyre a korviszonyok miatt van szükség, mert a német és az olasz nép példája azt sugallja, hogy új nemzetfogalom szükséges, azaz a hagyományos polgári és liberális *politikai nemzet* helyett (mely a szellemtör-

leslegesnek és indokolatlannak tartanám ... visszavonuláson a Századok szerkesztésétől” – írta. Hóman az időpontot — rövid idővel a Mályusz-ügy lezárása után — alkalmatlannak találta, ezért nyomatékosan kérte Hajnalt lemondásának visszavonására. Kijelentette, hogy a lemondást csak akkor lenne kénytelen elfogadni, ha ez által Mályusszal való szolidaritását kívánná kifejezésre juttatni, de úgy ítélte meg — nyomatékosította mondanivalóját a Társulat elnöke —, hogy erről most nincs szó. A társulati elnök — miniszteri tekintélyét latba vetve — sarokba szorította Hajnalt, aki nem tehetett ilyen helyzetben mást, visszavonta lemondó levelét.¹⁵⁰ – Hóman örömmel és elégedettséggel nyugtázta a visszavonulást, egyben az elkövetkező időszak fontos teendői között említette, hogy Hajnallal a Társulat minden ügyét át- és kibeszélik. Jelezte, hogy tervei vannak a Társulat és a frissen alapított Teleki Intézet együttműködésére vonatkozólag is, mert nagyon nem szeretné, ha az intézmény alapítása nyomán félreértések és hasadások támadnának a történész társadalomban. Reményét fejezte ki, hogy ebben a kibeszélési sorozatban Hajnal az ő segítségére lesz.¹⁵¹

A tervezett megbeszélés (sorozat) azonban nem jött létre, minden valószínűség szerint azért, mert ellenérzést szült az, hogy a Századok 1942. évi 9–10. számában megjelent Hajnalnak Baráth Tibor: Az új Magyarország című tanulmánya különnyomatáról készített ismertetése. Egy Domanovszkyhoz írott levelének tanúsága szerint a Századok ezen száma nem 1942 őszén, hanem 1943 tavaszán¹⁵² jelent meg. A levelet 1943. január 5-én írta Hajnal, és a Baráth-recenzióról kérte ki Domanovszky véleményét: „... ne lepődj meg, hogy ilyen hosszú Baráth-ismertetést küldök. Sokat töprengtem a dolgon: nem furcsa, ha az előzmények után csak egy szűkszavú, önmagunkat mintegy megcáfoló¹⁵³ ismertetést közlünk Baráth rövid ledorongolásával? Nem jobb mégis érdemlegesen foglalkozni a mai politikának és történetírásnak viszonyával, amelyről Baráth tanulmánya szól? Szerintem a nagyközönség, de kivált fiatal történészeink is, hallgatóink is, igen kívánják e kérdés lehető nyílt tisztázását. A Századoknak csak hasznára van, ha ezt a témát nem kerülgeti, nem engedi át más folyóiratoknak: s ha nem marad meg német könyvek alkalmi leírásánál. Cikemben mindig hangsúlyozom, hogy mindig a magam egyéni felfogása, amikor politikát érintő dolgokról beszélek. Mindazonáltal, ha jobbnak gondolod, szívesen félreteszem ezt a szövegezést és írok másikat, amelyben egy oldalon egyszerűen levágom Baráthot.”¹⁵⁴

A Baráth-ügy mellett Hajnal kikérte Domanovszky véleményét a Deérhez intézendő levéltervezetéről is: „... utólag elgondoltam, hogy mégis igazad van:

téneti felfogásnak is az alapja) a *népi nemzet* fogalma a korszerű.” *Erős Vilmos: História regnum – história populum I. A Szekfű-Mályusz vita kialakulása. Századok, 1995. 3. sz. 590.*

¹⁵⁰ MTAK K Ms 5385/209. – Igencsak lehetséges, hogy Mályusz a miniszteri zsarolásnak tett Hajnal-féle engedményt — a lemondás visszavonását — tekintette később cserbenhagyásnak, áruháznak.

¹⁵¹ MTAK K Ms 5385/210 – 1942. március 20.

¹⁵² 1943 márciusában–áprilisában.

¹⁵³ A megjegyzés valószínűleg Komoróczinak az ezt megelőző számban írt ismertetésére (Századok 1942. 7–8. sz.) utal. V. ö. 175. jegyzet.

¹⁵⁴ MTAK K Ms 4524/429 – 1943. január 5. Domanovszky Sándor hagyatéka.

vegyük fel az érintkezést Deérrel, igyekezzünk velük elfogadtatni álláspontunkat. A mellékelt levelet terveztem meg,¹⁵⁵ kérnélek, közöld velem véleményedet. ... Egy kissé túl jó színben állítottam be a Századok helyzetét, hogy ne gondoljanak nagyon elárvultnak bennünket. A kávéházi összejövetel [talán a Szekfű-társaság Pósh vendéglőbeli törzshelyéről volt szó – P.L.] arra is jó, hogy ne várják tőlünk, hogy mi menjünk hozzájuk az Intézetbe tárgyalni, s hogy ne »négy szemközt« tárgyalhassunk. A Baráth-ügyet ezért említettem, hogy megakadályozzam ellenünk felhasználását.¹⁵⁶ A levél utolsó mondatában érintett Baráth-ügy Komoróczy György ismertetésének megjelentetésére utal, amelyet a Teleki intézetiek enyhe, majdhogynem dicsérő hangvétele miatt, erőteljesen támadtak.

Kosáry Domokos, aki ebben az időben a Teleki Intézet igazgatóhelyettese volt, úgy emlékezett vissza erre az időszakra egy interjúban, hogy a Mályusz-féle cikksorozat, valamint a Századokban megjelent Komoróczy-féle [az interjúban helytelenül Komáromy név szerepel – P.L.] ismertetés cselekvésre készítette őt. Felkereste Hómant és azonnali intézkedést kért tőle. „Bejelentettem, hogy amennyiben helyreigazításra nem kerül sor, vagy éppen a lap [természetesen a Századokról van szó – P.L.] hasábjain az ilyen megnyilatkozások folytatódhatnak, barátaimmal kénytelenek leszünk kilépni a társulattól és indokainkat a nyilvánosság előtt kifejtetni. S Hóman valóban intézkedni kezdett. Ennek első eredményeként Hajnal István, a Századok egyik szerkesztője igen részletes, kemény bírálatot közölt Baráth Tibor egy kis dolgozatáról, amely Az új Magyarország történetírása címmel az Új Európa hasábjain és különnyomatként látott napvilágot.¹⁵⁷ [Megítélésünk szerint erre az esetre Kosáry Domokos másként, tévesen emlékezett! Hajnal ismertetése — bizonyíthatóan a szereplők levelezése alapján is — szintén ok volt a támadásra, a benne foglalt kemény kritika pedig megkésett, azt már nem vették figyelembe. Az ismertetés terjedelme pedig — minden bírálat ellenére — azt a benyomást keltette, hogy ugyan nem értünk vele egyet, de komolyan vesszük. – P.L.] Hajnal — emlékezett vissza az esetre Kosáry Domokos — az egyetemes történet, az európai társadalmi fejlődés egyik legkitűnőbb, legeredményesebb magyar kutatója volt, ezzel együtt hajlamos volt arra, hogy a romantikus antikapitalizmus szellemében a középkor „törvényszerű” fejlődését tekintse eszményeinek [eszményinek – P.L.] a „ráció” törekvéseivel szemben.¹⁵⁸ A hitlerizmussal természetesen szemben állt, de a szakmán belül jelentkező feszültséget nemigen tudta feloldani, már Mályuszhoz fűződő régi kapcsolata miatt sem, ezért kompromisszummal próbálkozott.”¹⁵⁹

¹⁵⁵ A hagyatékban nem találtuk a levéltervezetet, de talán — a későbbi fejlemények ismeretében — nem is született meg a levél, a tervezet pedig elkallódott.

¹⁵⁶ MTAK K Ms 4524/429 – 1943. január 5. Domanovszky Sándor hagyatéka.

¹⁵⁷ Bp. 1942. Centrum Kiadóvállalat, 15 o. Különnyomat az Új Európa társadalom- és gazdaságtudományi folyóirat I. évf. 1. számából.

¹⁵⁸ Hajnal történetszemléletének ez az összefoglalása félreértésre adhat okot, és visszavezethető Andics Erzsébetnek egy évtizedekkel korábbi megjegyzésére, amikor a Magyar Történelmi Társulat 1949. évi március 27-i közgyűlésén, mint újonnan választott elnök élesen támadta a korábbi korszak történetírását és történéseit. Hajnalt azzal vádolta, hogy a feudális intézményrendszert idealizálta. – Századok, 82. évf. 1948. (megjelent 1949 végén) 1–4. szám 5.

¹⁵⁹ Glatz Ferenc interjúja Kosáry Domokossal, História 2003. év 1. szám.

Komoróczy György elhibázott kritikája és a nem sokkal korábban megjelent, Baráth Tibor által írt ismertetések miatt „megbillent” Századok egyensúlyának visszaállítása érdekében jelentette meg Hajnal saját recenzióját, amihez Domanovszky — a szöveg ismeretében — hozzájárulását adta, helyeselte publikálását. Hajnal ezzel a huszárvágással gondolta helyreállítani a folyóirat megtépzott tekintélyét, azonban az írás közlése — Kosáry Domokos véleményével ellentétben — több szempontból is hiba volt. Egyáltalán nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, mert egyrészt a 15 oldalas tanulmányról megjelentetett hatoldalás recenzió léptékében mindenképpen aránytalan volt, másrészt a bírált írás szerzője irritálta az egész szakmát a magyar történetírás hagyományaitól teljesen idegen szemléletmódja miatt. Nem lehetett ezeken túlmenően figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy a Századok egyik szerkesztője írta a cikket, amely azt a látszatot keltette, hogy a folyóirat álláspontját, irányultságát egyfajta engedékenységgel jellemzi ebben az irányban. – Szerkesztőként akkor járt volna el helyesen, ha a történész közélet másik frontjáról kért volna fel recenziót, bár kétségtelen, hogy sokan azt az álláspontot képviselték: az említett szerzőt és írásait nem kell tudomásul venni, nem szabad vele foglalkozni. A vita vagy kritika tudniillik beemelhetette (visszaemelhetette?) őt a szakmába, amit indokoltak tartottak elkerülni. Baráth Tibor ugyanis ekkor már végképp a náci ideológia hatása alá került, annak szinte feltétel nélküli elfogadásával. A korábban jó minőségű mutató gazdaságtörténész [Domanovszky és Szekfü tanítványa volt], hosszabb időt töltött kultúr-diplomataként franciaországi kiküldetésben, majd hazatérve a 30-as évek végéig tanulmányokat közölt — többször a Századok hasábjain —, és tanított az egyetemen. Észak-Erdély visszacsatolása után nevezték ki a kolozsvári egyetemre professzornak. Ettől az időtől kezdve egyre szélsőségesebb, náci ideológiát tükröző írásokat tett közzé. A szakmában egyöntetűen ellenszenvvel kezelték, úgy vélekedtek róla, hogy kiírta magát a történész céhből.¹⁶⁰ Hajnal éppen ezért is hibázott korábban akkor, amikor Baráth — ilyen felfogásban született — írásait megjelentette. Ilyen volt pl. az 1942. 1–3. számban Jóó Tibor: Magyar nacionalizmus c. munkájáról írt erőteljesen támadó recenziója. Ez a „nemzetiszocialista” kritika nem elsősorban Jóó Tibort bírálta, hanem a szellemi-történet-írás képviselőit általában. Számon kérte rajtuk Mályusz eredményei ismeretének hiányát, valamint azt, hogy nem fogadják el az új (német és olasz) nemzetfogalom integrálását a magyar történetírásba. (Mályusznak sem használt Baráth Tibor elismerő kritikája, jóllehet a szakma különbséget tudott tenni a két ember történészi minőségai között.) – Az előzmények után világos volt, hogy Baráth személye és felfogása rendkívül alkalmas a szerkesztőség elleni koncentrált támadásra, amelyet tulajdonképpen indokolni sem nagyon kellett. Hajnal — mint ez 1942 végén, 1943 elején már számára is világossá vált — helyrehozhatatlan hibát követett el az említett — Baráthról és Baráth által írt — recenziók megjelentetésével. Ellenfelei kihasználták ezt a taktikai hibát, elérkezettnek látták az időt arra, hogy újra, minden eddiginél erőteljesebb, frontális támadást intézzenek először a

¹⁶⁰ V. ö.: *Paksa Rudolf*: A történetírás mint propaganda. Baráth Tibor útja a szaktörténetírástól a mítoszgyártásig – Kommentár. 2006/5. Totális múlt 69–79.

Századok szerkesztője ellen, de mivel e támadásnak nem ő volt az igazi (csak járulékos) célpontja, hanem egyértelműen a folyóirat egész szerkesztősége, így az összes szerkesztő távozását követelték, a szerkesztőség teljes átalakítását, vagyis a folyóirat átvételét (egyések szerint visszavételét) akarták elérni.

Hajnal ismertetésének kétségtelenül több olyan szerencsétlenül megfogalmazott gondolata, mondata volt, amibe nem volt nehéz belekötni. Mindjárt az első bekezdésben: „Nem kifogásolható az sem, hogy B.[aráth] a mai német politikai ideológiából átvett vezető gondolatokat, a faj, a térség, a totalitás fogalmait helyezi elképzelése központjába, örök történelmi problémák voltak ezek mindenkor.” Ezek után az ismertetésben részletesen végig vette a náci propaganda főbb tételeit, és hiába cáfolta Baráth fasiszta gondolatait, mégis mentette magát — és Baráthot is —, amikor ezt írta: „Mint a »Századok« egyik szerkesztője, e sorok írója helyt adott B. megnyilatkozásainak a folyóirat hasábjain és nem állta útját, hogy egyik munkájáról bár súlyosan bíráló [ezt nehezen lehetett állítani Komoróczy ismertetéséről – P.L.], de mégis mentegetős jelenjék meg.¹⁶¹ Mindez azonban nem lehet útlevelel a tudományos munka közösségébe az ő új irányzata számára, hanem csak tanújele akart lenni annak, hogy politikai szempontokon felülállva szívesen térítenők őt vissza eredeti hivatásához.”¹⁶² – Hajnal a Komoróczy-féle ismertetést akarta ellensúlyozni saját kritikájával, de nem vette észre vagy nem volt vele tisztában, hogy az a forma, amelyet választott, és amely más viszonyok között a „virágozzék száz virág” alapon demokratikus formák és a szólásszabadság jegyében született kritika lett volna, az 1942-ben, 1943-ban már megengedhetetlen volt, azzal csak ártott, legtöbbet saját magának és a Századok szerkesztőségének.¹⁶³ Az „önkritika” is elkésett, hiábavaló és kétségbeesett kísérlet volt a Deér-féle támadások elhárítására; a választott mód és forma együtt egyértelműen súlyosbította a helyzetet. – Az ellenfelek ekkor már csak a teljes kapitulációt tudták elfogadni, és ehhez a Magyar Történelmi Társulat elnökétől megkapták a teljes körű támogatást. – A sors és a szerkesztés különös fintora volt, hogy a Századokban Hajnal recenzóját megelőző oldalakon a nagy ellenlábás, Deér József tanulmánya olvasható.¹⁶⁴

Érdekes Szekfűnek ebben az időszakban (1942. szeptember 28.)¹⁶⁵ és ehhez a — még csak tervezett — Baráth-féle ismertetéshez kapcsolódó, Hajnalhoz intézett levele. Kettejük levélváltásában (Hajnal két nappal korábbi levelére utal Szekfű) felmerült félreértésre két kiigazítást is tett Szekfű. Az egyik: „»olyanok

¹⁶¹ *Baráth Tibor*: Magyar történet. 2., bővített kiadás, Kolozsvár 1941. A Ferenc József Tudományegyetem Történelmi Intézete. 235 l. – Ismertette: Komoróczy György, *Századok*, 1942. 7–8. sz. 329–331. Az ismertetésben alig található kritikai elem, az tulajdonképpen annotáció.

¹⁶² *Baráth Tibor*: Az új Magyarország történetírása Bp. 1942. Centrum Kiadóvállalat, 15 o. Különlenyomat – Hajnal István recenzója, *Századok* 1942. 453. és 459.

¹⁶³ Glatz Ferenc hasonlóan úgy véli, hogy Baráth Tibor „könyvecskéjének” „objektív” ismertetése volt az utolsó csepp a pohárban, amely a szerkesztőség tagjainak lemondásához vezetett. – Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok*. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt, a jegyzeteket és az összefoglaló szöveget írta Glatz Ferenc. *História – MTA Történettudományi Intézete*, Budapest, 1993. XVI.

¹⁶⁴ *Deér József*: A szentistváni Intelmek kérdéséhez. *Századok*, 1942. 435–452.

¹⁶⁵ MTAK K Ms 5385/405.

örülnek cikkeidnek, akikben nem fog kedved telni« – ezt az „Egyedül Vagyunk”-bandára értettem, mely nagy passzióval fedez fel mindent, ami ellenem fordítható. 2. egy évtizede sem hatott rám senki, amikor tényleg a Századok magatartása volt [az ok, hogy nem közölt cikket a Századokban – P.L.], melyről már legutóbb is írtam, s melyen ma már hiába vitatkoznánk.” Szekfű levele végén ismételtén felajánlotta Hajnalnak, hogy a közöttük fennálló feszültséget beszéljék ki akár a Pósh vendéglő különtermében, Szekfű és barátai törzshelyén,¹⁶⁶ „s azután egyszer tényleg beszélhetnénk a kis nemzetek történetírásáról.”¹⁶⁷

Szekfű és Hajnal között egy érdekes apa-fiúi¹⁶⁸ (annak ellenére, hogy Szekfű alig tíz évvel volt csak idősebb Hajnalnál) konfliktus (mondhatni: komplexus) alakult ki az 1930-as évektől (talán már a korábbi időszakból) kezdve is, amely a Századok körüli összecsapásokban érte el a végjátékot. Szekfű Hajnalnak elküldött 1942. szeptember 25-i levelében utalt egy két nappal korábbi beszélgetésre, amely — Szekfű szerint — kollegiális barátságban zajlott le. Amit viszont Hajnalnak az összejövétel után megfogalmazott és hozzá küldött levele is bizonyít, ő [Hajnal] mélyen sértve érezte magát, mert Szekfű materializmusnak nevezte álláspontját,¹⁶⁹ amit egyik munkájában megfogalmazott.¹⁷⁰ Hajnal azzal magyarázta Szekfű véleményét, hogy kisszerű emberek piszkálták fel vele szemben. Szekfű ezt határozottan visszautasította azzal, hogy azért mert Hajnalnak komoly támadásban soha nem volt része, könnyen megsértődik, ugyanakkor mások érzékenységére egyáltalán nincs tekintettel. Szekfű arra hivatkozott, azért javasolta a személyes beszélgetést, hogy előadja kritikáját, amelyet Hajnal írásának első olvasásakor már megfogalmazott magában, nevezetesen pl. olyan mondatokat, mint a „lelki motívumok légius bizonytalansága”¹⁷¹; – szerinte nincs olyan ember, „aki egy-egy ilyen kifejezést ne közelítene a történeti materializmushoz”. Hajnal a vádaskodó levélben Domanovszkyra is hivatkozott, amelyre Szekfű egy érdekes fordulattal válaszolt. Azt írta: a Magyar Történet általa készített részeiről írt Domanovszky-kritikát¹⁷² „rossz tájéko-

¹⁶⁶ A Pósh vendéglő a Nemzeti Színház mellett, a József körút és a Népszínház utca sarkán, a Budapesti Hírlap szerkesztősége mellett volt. – Szekfű levele Hajnalnak, MTAK K Ms 5385/408

¹⁶⁷ *Hajnal István: A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről.* Budapest, 1942.

¹⁶⁸ Hajnal hagyatéka arról győzött meg, hogy szakmailag ő leginkább Szekfű egyértelmű elismerésére vágyott, azt szerette volna, ha munkái elnyerik a történész fejedelem dicséretét. Hajnal többször tett kísérletet arra, hogy rendezze feszült viszonyát Szekfűvel. Ezek a közeledések minduntalan megfeneklettek Hajnal erős gyanakvása miatt, amelyben közrejátszott ifjú kora óta Szekfűvel szemben tapasztalható kisebbségi komplexusa is. Érdekes, hogy Szekfű, aki maga is tisztában volt ezekkel a lélektani momentumokkal, egy a háború végén kelt levelében arra utalt, hogy jó lenne ezt a feszültséget kibeszélniük: „... örülnék, ha sikerülne kölcsönös psychoanalízis útján a mélyrétegekben levő nehézségeket együttesen eltávolítanunk, (...)” írta Hajnalnak. – MTAK K Ms 5385/406 1944. március 27.

¹⁶⁹ Hajnal szerint a *történelmi realizmust* magyarázták így félre.

¹⁷⁰ Hajnal történelmi realizmusról értekezett több munkájában, ennek nevezte történeti módszerét.

¹⁷¹ V. ö. : „Újabbán a jogtörténet igyekszik az egykori elvi s gyakorlati szabályozások értelmét ilyen irányban elmélyíteni, s ezzel a *lelki motívumok légius bizonytalanságaiból* [saját kiem. – P.L.] a konkrét társadalmi szerkezet felé közeledni.” – Hajnal István: *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről*, Századok, 1942. 1–3. sz. 1–42. a hivatkozott részt l. 6.

¹⁷² V. ö. *Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet. VI. kötet: Szekfű Gyula: A tizennyolcadik század.* Budapest, Kir. magy. egyetemi nyomda; év nélkül, nagy 8°, 495 o. és 17 melléklet –

zottságúnak” tartotta, és — szerinte — az idő egyébként is őt igazolta és nem Domanovszkyt, „de azért Domanovszkyra soha nem haragudtam, Reád sem, bár Tőled rossz néven vehettem volna, hogy nem érted meg álláspontomat, mely szerint nem írhatok oly folyóiratba, mely kötetemet ily módon intézte el. Azzal hízelgek magamnak, hogy mindig jó kolléga voltam az egyetemen, hogy nem helyeztem akadályokat utatokba, sem az Akadémián, sem a Történelmi Társulatban, melyeket harc nélkül átengedtem Nektek.” Szekfű annak is hangot adott, mondván, az hogy valaki a materializmus felé hajlik-e vagy sem, tárgyi kérdés, s ebben az önálló véleményalkotástól senkit nem lehet eltiltani. Kitért arra is, hogy amióta együtt tanítanak az egyetemen, annyira eltávolodtak egymástól, hogy véleményét el sem mondta volna, ha Hajnal nem küld neki különlenyomatot írásából.¹⁷³ Az pedig, hogy „ilyen vagy olyan tárgyi véleményem van történelmi módszereidről, ez nem jogosíthat fel arra, hogy engem valami különös módon szalmabábnak tarts, akit mások mozgatnak. Nagyon kérek, gondold meg, megérdemlem-e, hogy felszólíts, hogy »maradjak saját véleményemnél« és »ne hallgassak ügyes kis stréber idealistákra«. Szinte azt kell hinnem, hogy vén hülyének tartasz, akinek tömjéneznék (holott nem én vagyok az, aki bármit is adhatok, ma, tegnap és holnap). Ha pedig komolyan gondoltad ezeket, légy szíves és mondd meg, miről van tulajdonképpen szó.”¹⁷⁴ A levél érdekes pszichológiai kérdésekre is magyarázatot adhat. Hajnal ugyanis nagyon érezte azt az űrt a Századokban, amit Szekfű hagyott maga után azzal, hogy Domanovszky és Mályusz (látszólag ez utóbbi, de helyesebben mindkettő¹⁷⁵) kritikái után nem volt hajlandó a Társulat folyóiratában publikálni.¹⁷⁶ Ő ezt magától

Századok 1933. év. 7–8. sz. 308–315. – Az ismertetés elkészítésére Hajnal kapacitálta Domanovszkyt. Kaposvárról írta 1932. március 26-án: „Mályusszal együtt igen kérünk, légy jó a Századok következő számára folytatni a Szekfű-kritikát. Tudom, hogy egyelőre pihentetni akartad a dolgot; és én a magam részéről szintén azt tartom, hogy Szekfűüket ápolnunk kell, a Társulat szempontjából. Viszont felszólalásaid annyira használtak a lapnak, amennyire megelégnítették szakkörünket, hogy a legnagyobb kár, sőt hiba is lenne kitolni a folytatást. Utóvégre a Hóman–Szekfű történelem most az egész magyar történetírás és történelmi érdeklődés legnagyobb eseménye. Én magam többektől, nem történészeketől, nem is tanároktól is hallottam, hogy ismertetéseid nagy figyelmet keltenek; az első komoly helyről jövő őszinte felszólalásnak tartják Szekfűék sok tekintetben erőszakos teóriáival szemben. Viszont, nézetem szerint, el kell ismernünk Szekfű érdemeit is, a mozgást, amit történetírásunkba belevinni tudott; hiszen ezért látszik előttem szükségesnek, hogy Szekfűt belevonjuk társulati életünkbe. – Hogyan egyesítsük tehát a célt és a feltétlen őszinte, szókimondó kritikát, – amiről semmiképpen sem szabad lemondanunk? Mályusszal együtt azt gondoltuk, hogy legjobban egy kettős-ismertetéssel lehetne célt elérni. (...)” Hajnal ugyanebben a levélben felvette, hogy a másik ismertető Madzsar [a levélben nem teljes névvel szerepel, de nagyon valószínű, hogy Madzsar Imréről van szó – PL.] legyen, de semmiképpen ne úgy, hogy Domanovszky helyett. – MTAK K Ms 4524/395 Domanovszky Sándor hagyatéka. A Századok e számában „második ismertetés” nem jelent meg a szóban forgó műről. – Egyébként egy évvel korábban éppen Mályusz volt az, aki helytelenítette és lavina-effektusnak mondotta egy műről szóló két ismertetés megjelentetését. – MTAK K Mályusz Elemér levelezése.

¹⁷³ V. ö. előző jegyzetet, *Hajnal István: A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről*, Századok, 1942. 1–3. sz. 1–42. valamint 4–6. sz. 133–165.

¹⁷⁴ MTAK K Ms 5385/404.

¹⁷⁵ A Szekfű–Mályusz vitára l. *Erős Vilmos: História regnum – história populum I. A Szekfű–Mályusz vita kialakulása Századok*, 1995. 573–596.

¹⁷⁶ Váratlan fejlemény volt, hogy Szekfű a Századok szerkesztőségének teljes cseréje után, és annak ellenére, hogy szűkebb baráti köréhez tartozó szellemi történészek vették át a folyóiratot, a

értetődőnek tartotta, Hajnal viszont olyan támadásnak és hosszú éveken át tartó blokádnak, amely a szerkesztőség ellehetetlenítését kívánta elérni. Szekfű olyan tekintélye volt a korabeli történetírásnak, hogy pusztán hallgatásával, nagy jelentőségű gesztusaival, máshol elhelyezett publikációival elindította a Társulaton belül azt az erjesztő folyamatot, amely végül elvezetett a szerkesztőség teljes körű „megújításához”.

Epilógus

Hajnal a Századok szerkesztőségében eltöltött utolsó éveiben egyre több problémával került szembe. Érezte szakmai, szerkesztői elszigeteltségét, és ezért többször is felajánlotta lemondását Hóman Bálintnak a Magyar Történelmi Társulat akkori elnökének. A magyarázat mindig az volt, hogy mivel a szerkesztői tisztség nem választás útján kerül betöltésre, azt tartja becsületesnek, hogy posztjáról lemondjon, és a szerkesztői megbízatást visszaadja az elnöknek. Ezt (írásban) először 1942. február 20–21-én ajánlotta fel, de Hóman ekkor még nem fogadta el.¹⁷⁷

A Századok szerkesztői posztjáról való (két egymást követő évben történt) lemondása így részben összefüggött a Szekfű–Mályusz, Hóman–Mályusz, valamint Mályusznak a Deér-féle Intézetrel kialakult feszült viszonyával, az említett viták alakulásával és az ezekről kialakított álláspontjával. Mályusz melletti kiállása jelentősen megnehezítette helyzetét, a Baráth-féle (két) recenzió pedig már nyílt támadásokat gerjesztett. Ráadásul valaha volt legjobb barátja, a lemondását megelőző utolsó hetekben a szerkesztőségben (és a Társulaton) zajló vitákban cserbenhagyta Hajnalt.

Szerkesztői minőségében legsúlyosabb vád a Baráth-ügy kapcsán érte Hajnalt. Tulajdonképpen azzal gyanúsították meg, hogy utat nyit a szélsőséges fasiszta eszméknek, ezért leváltása — a folyóirat szakmai szempontjai mellett politikai okok miatt is — rendkívül fontos, azzal együtt, hogy őt nem vádolta senki szélsőjobboldali eszmék terjesztésével. [A Baráth-ügy inkább Baráth-ürügy volt, mert a szellemtörténetészek olyan ütőkártyát kaptak kezükbe, amellyel a folyóiratot — szakmailag — újra ellenőrzésük alá tudták vonni.] 1943 elején, január 20-án Hómanhoz intézett lemondó levelében Hajnal szintén azzal indokolta távozását a szerkesztői posztról, hogy a szakma érdeke is ezt kívánja. Azzal érvelt, hogy nem rendelkezett kellő tájékozottsággal a szerkesztőséget érintő bírálatokról, mert csak Mályusztól kapott információt, Deértől semmit, ha csak a Mályuszhoz intézett, 1941. december 19-én írt levelét nem tekinti információnak — írta —, de annak alapján az volt a véleménye, hogy Deér nem mérítette ki a lehetőségeket a „kérdés megnyugtató megoldására.” Ezzel együtt azt ígérte ebben a levelében, hogy Deért (és a Századokat) támogatni fogja szerkesztői pozíciójából való felmentése után is.¹⁷⁸ A rendelkezésünkre álló anyag

következő tizenkét évben sem publikált többé a Magyar Történelmi Társulat központi orgánumban. V. ö.: a Századok 1943–1955 közötti számain. <http://nfo.arcanum.hu/szazadok>

¹⁷⁷ MTAK K Ms 5385/38

¹⁷⁸ MTAK K Ms 5385/41

alapján arra lehet következtetni, hogy a későbbiekben sem Deér és csoportja, sem a Századok új szerkesztői nem tartottak igényt felajánlott szolgálataira. A váltás-lemondás etapjait követve, azt látjuk, hogy a folyóirat 1943. évi számai szerkesztői szempontból részben elkészültek, így az új szerkesztőknek időt hagytak a felkészülésre, a munkafolyamatok zavartalan átvételére.

Hajnal Hómanhoz intézett lemondó levelét megelőzte, és részben tán okozta, hogy a szerkesztőség körül zajló eseményeket Deér József, a Magyar Történettudományi Intézet [Teleki Intézet] igazgatója, az e tárgykörben folytatott többszöri levélváltás után is a helyzetet rossznak ítélte meg (a levelekben foglaltak alapján talán még rosszabbnak, mint korábban). A következőket írta Hajnalnak: „mindenekelőtt hálásan köszönöm részletes tájékoztatásodat, s azt a baráti őszinteséget, mellyel nézeteidet, terveidet és aggályaidat feltárod. Sajnos ezeknek birtokában sem vagyok abban a helyzetben, hogy együttműködésünk érdekében érdemben állást foglalhassak. Veled folytatott beszélgetésem, mint ezekben az esetekben is, kizárólag magánjellegű volt, s csupán az együttműködési készség hangsúlyozására szolgált. Ennek az önmagában véve kívánatos együttműködésnek a részletei — mint ezt éppen leveled mutatja — annyi bonyolult kérdést vetnek fel, hogy ezekben a Teleki Intézet elnökének, ki egyben a Társulat elnöke is, állásfoglalása szükséges. Ezért talán leghelyesebb, ha az ügyet Hóman és Domanovszky megbeszélésére bizzuk.”¹⁷⁹

Egy két héttel későbbi levél nemcsak Deér és Hajnal közötti feszült viszonyra világít rá, hanem arra is, hogy a szerkesztői, szerkesztőségi válságot kompromisszummal már nem lehetett megoldani. Deér azt írta Hajnalnak: „Meglepetéssel olvastam válaszodat. Levelem [l. a január 9-i Deér levelet – P.L.] egyetlen sorából sem olvashattál ki oly szándékot, mintha Téged »kétes szerepű« szerkesztőként akarnálak beállítani. Hasonlóképpen nem írtam olyasmit sem, mintha eleve nem bíztam volna benned. Minthogy így levelem tényleges tartalma s a Te feltevéseid között jelentékeny különbség mutatkozik, el kell háritanom azon tanácsodat is, mellyel több érzéket ajánlasz a »mások szerény önérzete iránt«. Minthogy fontosnak tartod annak tisztázását, hogy [a Történettudományi Intézet és a Századok közötti – P.L.] együttműködésre vonatkozóan ki tette meg a kezdeményező lépést, fel kell hívnom figyelmedet Wellmann Imre azon régebbi keletű érdeklődésére, mely szerint hajlandó volna-e az Intézet a Századok 1942. évi pótfüzetét támogatni. Végül hangsúlyozni szeretném, hogy a Baráth-bírálatról¹⁸⁰ való véleményem elmondására az a közvetlenség jogosított fel, mellyel szerkesztői szerepedet és felelősségedet előző leveledben Te magad kommentáltad. Céлом azonban mindenképpen az őszinte vélemény-nyilvánítás, nem pedig a Te megbántásod volt. Reméltem, hogy régi barátságunk elbírija ezt a teherpróbát.”¹⁸¹

¹⁷⁹ MTAK K Ms 5385/155 – 1943. január 9.

¹⁸⁰ Baráth Tibor: Magyar történet. 2., bővített kiadás, Kolozsvár 1941. A Ferenc József Tudományegyetem Történeti Intézete. 8° 235 1 – Ismertette: Komoróczy György, Századok, 1942. 7–8. sz. 329–331. Erre célzott Deér levelében. A Hajnal-féle ismertetés a következő (összevont) számban jelent meg.

¹⁸¹ MTAK K Ms 5385/157 – 1943. január 27.

Hajnal Deér válaszleveléből világosan látta — tudta már korábban is —, hogy a harc eldőlt, a várat bevették. Időközben Hóman is megelégette a botránysorozatot, sürgette a szerkesztőváltást, és Domanovszky sem tehetett ez ellen már semmit. Hajnal egyik levele, amelyet Domanovszkynak küldött, világosan megmutatja, hogy maga is kilátástalannak ítélte helyzetét, pedig korábban sokszor, szinte reménytelen helyzetben sikerült a szerkesztőséget egyben tartania, a publikált írások tekintetében a Hajnal által oly fontosnak tartott egyensúlyt biztosítania. A szellemtörténeti iskola részéről a 30-as évek végétől fokozódó nyomás alá helyezték a Társulat központi folyóiratát, amely ebben a helyzetben végül is kénytelen volt kapitulálni. Hajnal már 1943. január 20-án, Domanovszkyhoz intézett levelében megírta, hogy a lemondás mellett döntött, (l. alább ugyanezen a napon Hómanhoz intézett lemondó levelét) és kijelentette, hogy ezt az elhatározását akkor is fenntartaná, ha összes feltételét teljesítenék, de Deérhez intézett levelének hűvös fogadtatása arra utalt, hogy ilyen gesztust már senki sem kívánt tenni az ellenfelek részéről.¹⁸²

Hajnal két nappal lemondása után egyik levelében arról írt, hogy Wellmann helyzete is reménytelen, mert ő — Hajnal szerint — „egy félre tolt alak” a levéltárban is. Az egy évvel korábbi — sikertelen — akadémikusi jelölését Lukinich akadályozta meg, akinek még csak „eszébe sem jutott, hogy elemi kötelessége a Társulat szerkesztőségét támogatni.” – írta Domanovszkynak. Miután Wellmann sem maradhatott tovább a szerkesztőségben, Hajnal tett még egy kísérletet a szerkesztőség összetételének befolyásolására. Javasolta Elekes Lajos és Istványi Géza megbízását, mert szerinte a két ember „Szekfűeknek azért jó éppen, mert nem tartják őket a Te és az én belső embereinknek.”¹⁸³ Ez olyannyira elvetélt kísérlet volt, hogy semmi nyomát nem találtuk annak, akár csak szóba került volna is szélesebb plénum előtt.

Hajnal 1943. január 20-án beadott lemondását Hóman most már elfogadta, a váltást ő is gyorsan akarta lebonyolítani. A Társulat elnöke közölte vele, hogy lemondását az igazgatóválasztmány elé terjeszti, kérte viszont, hogy ő és Wellmann a szerkesztői teendőket még átmenetileg lássák el, a megkezdett ügyeket vigyék végig. Fontosnak tartotta megemlíteni, hogy még az igazgatóválasztmány ülése előtt Hajnallal személyesen kíván beszélni „a felmerült összes kérdések megbeszélése és tisztázása céljából.”¹⁸⁴

Domanovszky Sándor 1943 februárjában tárgyalt Hóman Bálinttal, a Magyar Történelmi Társulat és a Teleki Intézet elnökével, aki — e két tisztségében is érdekelt volt a válság mielőbbi lezárásában, ezért — azt a kívánságát fogalmazta meg, hogy a Századok szerkesztő-váltása a viszály minden látszata nélkül menjen végbe. Hajnal erre reagálva azt ajánlotta, üljenek le Deérékkel megbeszélni az átállás lebonyolítását, mert véleménye szerint utána Deérék is meggyőződhetnek arról, hogy befolyásuk a lapra megnyugtatóan rendeződik.¹⁸⁵

¹⁸² MTAK K Ms 4524/430 – 1943. január 20. Domanovszky Sándor hagyatéka.

¹⁸³ MTAK K Ms 4524/431 1943. január 22. Domanovszky Sándor hagyatéka.

¹⁸⁴ MTAK K Ms 5385/211.

¹⁸⁵ MTAK K Ms 5385/40

Egy 1943. április 17-i levélben, amelyet Hajnal Lukinichnak írt, egyrészt megköszönte, hogy Deérékkel szemben mellé állt,¹⁸⁶ ugyanakkor leszögezte, ez a hála nem jelenti azt, hogy bármi kérdésben is megváltoztatná álláspontját. Érdekesen jellemezte szerkesztői pozícióját, egyfajta prügelnabennek, amikor azt írta „az én hátam tele van kék foltokkal, amiket, mint szerkesztő azért kaptam, mert mások másokra, nem énrám haragudtak. Minthogy aztán Mályusz után, Te is ütöttél rajtam, félreértve egész viselkedésemet, lehetetlen volt Deérék akciójával szemben a szerkesztést megtartanom”. Visszautasította „tegnapi” megleckéztetését, kijelentette: cikkét minden pártfogás nélkül is jogosan jelenteti meg. Befejezésül azt írta Lukinichnak, hogy „Deérékhez semmi érzelmi kötelék sem fűz, Hozzád (...) ifjúságom (...) szerető emlékei kötnek.”¹⁸⁷ Kilenc hónappal korábban Hajnal arra kérte Domanovszkyt, hogy „(...) ősszel (...) sok munkád ellenére is nézd át a Századokban most megjelent cikkemet, amiről különnyomatot is bátorkodom majd küldeni, – és protezsáld Lukinichnél, német kiadásra az Archivumban.”¹⁸⁸ Domanovszky teljesítette kérését, és közbenjárására Lukinich ígéretet tett Hajnalnak arra, hogy cikkét az általa szerkesztett folyóiratban németül megjelenteti. Hajnal *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről* című tanulmányának németnyelvű közlésével egy (nemzetközi) írástörténeti sorozatot szeretett volna elindítani. Úgy gondolta, — írta Domanovszkynak 1943. április 5-én — hogy a „(...) címe ilyesmi lehetne: »Összehasonlító vizsgálatok az európai írásbeliség és intellektuális rétegződés fejlődéséről.«”¹⁸⁹ A Századokban közölt tanulmányában javasolta középkori oklevelek összehasonlító vizsgálatát; az oklevelet kiadó és az oklevelet nyerők társadalmi szerepének tisztázását; a külső, formai jegyek összehasonlítását; belső sajátosságainak, a fogalmazás módjának aprólékos tanulmányozását; a formák és szervezetek analizisét, amelyek között a klerikus élt és dolgozott. A hatodik, ajánlott szempont szerint szükséges lenne annak vizsgálata, hogy az írástudás tömegessé válása után „az írás már nem lehet ügyeskedők eszköze, ellenőrzött képzettség és munka felel érte.” — írta cikkének befejező részében.¹⁹⁰ Az volt az elképzelése, hogy azonos szempontok szerint az egyes országok kutatói összehangoltan, de mégis önállóan végeznék munkájukat, viszont az összehasonlító szempontok szerinti eredmények közös közleményben, és füzetben jelennének meg.¹⁹¹ Hajnal ötlete jó volt,

¹⁸⁶ Domanovszkyhoz írt 1943. április 5-i leveléből kiderül, hogy Lukinich, mint az Archivum szerkesztője, erélyesen fellépett Deérékkel szemben Hajnal egyik, *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről* [megjelent: Századok 1942. 1–3. sz. 1–42. és 4–6. sz. 133–165.] című cikkének németnyelvű közlése érdekében, de Hajnal arra kérte, ne erőltesse a dolgot, mert ő szeretne csöndben kitérni Deérék útjából. Hajnalt Lukinich gesztusa meghiúsította, mert annak ellenére került rá sor, hogy sokszor kerültek szembe egymással az elmúlt évek folyamán. – MTAK K Ms 4524/432 Domanovszky Sándor hagyatéka.

¹⁸⁷ MTAK K Ms 5385/47

¹⁸⁸ MTAK K Ms 4524/428 Domanovszky Sándor hagyatéka. – 1942. július 27.

¹⁸⁹ Alapos számításokat is közölt levelében. Az ő dolgozatának (az első füzetnek) a megjelentetése, klisékkel, nyomdai munkálatokkal együtt 1600 P lenne, írta, a többi azért is olcsóbb lenne, mert faksimilék nem jönnének. Szerinte a sorozatra („erre az évre”) 3–4000 P-t adhatna az Akadémia. – MTAK K Ms 4524/432 Domanovszky Sándor hagyatéka. – 1943. április 5.

¹⁹⁰ Századok 1942. 4–6. sz. 161–165.

¹⁹¹ Századok 1942. 4–6. sz. 161.

de a háborús viszonyok között ennek megvalósítása legenyhébben szólva is naivitásnak tűnhetett fel mindenki előtt. Látnunk kell azt is, hogy ebben az esetben Hajnalnak egy érdekes „menekülési” kísérletéről volt szó, amelyet a Századok szerkesztőségéből való kiválása utáni helyzetére dolgozott ki, de annak megvalósítására sem akkor, sem a későbbiekben már nem került sor.

A Századok 1943. évi számai közül az 1–3. számot Domanovszky Sándor, Hajnal István és Wellmann Imre jegyezték mint szerkesztők, az ímént említett „tegnapi megleckéztetése” valószínűleg az 1943 áprilisában (minden bizonnyal 16-án) tartott szerkesztőségi megbeszélésen történt, ahol Hajnal, lemondására hivatkozva, ragaszkodott ahhoz, hogy a 4–6. számon már ne szerepeljen a neve szerkesztőként.¹⁹² Így történt, hogy ezen csak Domanovszky Sándor és Wellmann Imre neve olvasható. A 7–10. számmal történt meg formailag is a „tisztújítás” Eckhart Ferenc és Berlász Jenő személyében.¹⁹³ Minden valószínűség szerint cikkével kapcsolatos említett megleckéztetése egyrészt a — már megjelent — Baráth-recenzióval, másrészt — a megjelenés előtt álló — Istványi Gézáról írt nekrológiával függött össze.

Hajnal mindkét írásában éles kritikát fogalmazott meg a szellemtörténeti irányzatról. A Baráth-féle recenzióban írta: „A mai történetírásnak a feladata, hogy kimutassa: az európai fejlődés csodálatos magasságait nem egyoldalú szellemi vagy anyagi tényezők segítségével értük el, hanem oly társadalomszervezettel, amely kicsinyek és nagyok életének teljességét biztosította, primitív viszonyok között is bámulatos sokoldalúsággal. Nem az elmúlt társadalomrend visszaállításáról van szó, hanem a régi társadalomképződés módszereiben rejlő tanulságokról.”¹⁹⁴ A recenzens itt is világosan leszögezi, hogy — egy későbbi igaztalan váddal szemben¹⁹⁵ — nem idealizálta a feudális szisztémát, hanem társadalomszervezési módszereit tartotta figyelemre és tanulmányozásra méltónak. Hajnal a szakszerűségnek és a személyies kapcsolatoknak (Hajnal kifejezése) tulajdonított nagy jelentőséget egy-egy kisebb-nagyobb társadalmi struktúra átalakulásában. Általában véve is a céhszerűség-szakszerűség alapján működő közösségek mobilitása — még ha követhetetlenül kicsiny mértékben is — a fejlődés záloga – állítja nem egyszer az újkor története című munkájában. Te-

¹⁹² Berlász Jenőnek egy 1943. július 6-án kelt levele azt valószínűsíti, hogy a szerkesztő-váltás ekkor már megtörtént. – V. ö.: MTAK K Ms 5385/133.

¹⁹³ L. a Századok 1943. év számain. – Berlász Jenő szerkesztői munkája során mindvégig nagy elismeréssel közeledett Hajnalhoz. Egy 1948. augusztus 30-i levelében (közvetlenül azelőtt, hogy Berlászt is leváltották a Századok szerkesztői pozíciójából) írta: „A Valóságot [1945–1948 között jelent meg – P.L.] nem ismerem eléggé, de akkor sem igen reméltem, hogy az »audiatur et altera pars« elve alapján áll, amikor Márkus levelében volt (...)” [Hajnal a Válaszban megjelent írását kritizáló Valóság-beli cikkekre akart válaszolni. – P.L.] A Valóság szerkesztője Szabó Zoltán volt, munkatársai közé tartozott Márkus István, Lukácsy Sándor és Fekete Gyula. A folyóirat erőteljesen a kommunista párt (ekkor már a Magyar Dolgozók Pártja) befolyása alatt állt, és a Fényes Szellők nemzedékének türelmetlensége jellemezte.

¹⁹⁴ Századok, 1942. 9–10. sz. 456. – Hajnal egyértelműen módszertani tanulságokról ír, és nem egy általa idealizált feudális formációról.

¹⁹⁵ L. Andics Erzsébetnek a Magyar Történelmi Társulat 1949. évi közgyűlésén elhangzott elnöki beszédének szövegét. Századok, 82. évf. 1948. (megjelent 1949 végén) 1–4. szám 5.

kintettel arra, hogy a saját rendszerében „lezárt”¹⁹⁶ fejlődésként tanulmányozható struktúrák aspektusából a középkor végére megszülető rendi társadalmakat lehetett ilyen vonatkozásokban tanulmányozni, nem véletlen, hogy azt történeti és szociológiai szempontból kifejelettnak és tökéletesnek tekinti, jóllehet tisztában volt azzal, és ezt vallotta is, hogy ennek továbbfejlődése — szerencsés esetben — ugyanúgy megy végbe, mint korábban a középkori feudális társadalom kialakulása az antik társadalmi szerkezetből.

Istványi Géza, aki a történelmi realizmus (és így Hajnal) legkövetkezetesebb követője és egyben képviselője volt, élesen szemben állt a szellemtörténeti irányzattal,¹⁹⁷ pár hónappal behívása után a keleti fronton halt meg, járványos betegségben. Hajnal róla írt egy nyomtatott oldalt kitöltő megemlékező írást. A nekrológot többen is zokon vették, és tekintve, hogy ekkor már készülődött a történész társadalom Szekfű 60. születésnapjának ünneplésére, az időzítés sem volt a legszerencsésebb. Nem is lehetett nagyon jónéven venni, amikor azt írta Istványival kapcsolatban, hogy „a fejlődésnek sajátos törvényszerűsége, szerkezete van, ami fölött az emberi életnek nincs közvetlen hatalma. Istványi tette kész egyéniségének talán minden ifjú kortársánál inkább megfelelt ez a koncepció, amely a történelemben mindenekelőtt, konkrét formszerkezeteket keres és nem szubjektív módon beléje képzelt lelkiismereteket, szellemiségeket. [Saját kiemelésem – P.L.] Ilyen értelemben volt ő az írásbeliség fejlődésének kutatója, az írásbeliség konkrét szövedékén át közeledett a társadalomhoz és az élethez.”¹⁹⁸ A legkevesebb, amit Hajnalról ezzel kapcsolatban elmondhatunk az, hogy nem volt nagy taktikus, mellette szóló érv, hogy ekkor már nem volt a Századok szerkesztője, a nekrológot „független” emberként írta, ugyanakkor saját maga ezt erkölcsi kötelességének tekinthette, hiszen kevés követője közül az egyik legharcosabb tanítványát vesztette el.

A szerkesztőség „áthangolása”, a szerkesztők leváltása, az elkövetett koncepcionális hibák, az „elnézőnek talált recenziók” miatt szükségyszerű volt. A korszak magyar történetírásának fő áramlata, a szellemtörténet képviselői megelégtették Domanovszky pozitívizmusát, Hajnal történelmi realizmusát, amelyet ekkor már többen (mint láttuk, Szekfű is) történeti materializmusként emlegettek, de mindenekelőtt, és mindenképpen elégük volt a szerkesztőséget bírálóknak a népiségtörténet fajelméletéből az ezen alapuló nacionalizmusából, amelyet Mályusz nem a Századok (ahol szóba sem került), hanem az Egyedül vagyunk hasábjain fejtett ki. Minden valószínűség szerint az írást inkább kultúrpolitikai munkának tartotta, és csak érintőlegesen szakmai fejtegetésnek. Annak ellenére, hogy Mályusz már 1935-ben kilépett a szerkesztőségből, mindenki számára világos volt, hogy a Századokban bármikor megjelentetheti írásait,

¹⁹⁶ Hajnal szerint csak a racionális társadalmi struktúrák esetében beszélhetünk lezárt fejlődésről, amely egy megrekedt, zsákutcás formációként mutatja meg önmagát. Állandó példája az indiai kasztrendszer.

¹⁹⁷ L. a két irányzat vitáját: Protestáns Szemle 1938. 47. évfolyam, Istványi Géza: Szellemtörténet, neopozitívizmus, új történelmi realizmus 118–123. és Joó Tibor: Még mindig „szellemtörténet” 196–200. Istványi Géza: Az új magyar történetiszemlélet alakulásához. Válasz Joó Tibornak. 264–267.

¹⁹⁸ Századok, 1943. 4–6. sz. 266.

sokan a szerkesztőség kültagjának (Hajnal nagy befolyású barátjának) tekintették, még akkor is, ha ebben az időben ez a megállapítás már nem állta meg teljesen a helyét. Ellenfelei szerint ebből a pozícióból csak úgy lehetett őt kiszorítani, ha a szerkesztőség munkatársait eltávolítják, és új emberekkel váltják fel őket. Ezt Hóman segítségével meg is tették. A „konfrontálódásban” Székfi mindvégig a háttérben maradt, de nem lehet kétségünk, hogy változatlanul megőrizte irányító szerepét a központi történe sz folyóirat feletti ellenőrzésért folytatott küzdelemben.

A történe t utóhangjaként el kell mondani, hogy a Deér által (is) generált Hóman–Mályusz-féle affér — mint arra már korábban utaltunk — véglegesen a Magyar Történelmi Társulat 1943. június 10-én tartott közgyűlésén elmondott elnöki megnyitóval zárult le. Itt Hóman Bálint részletesen kitért a történe sz vitákra, és a személyét érintő bírálatokra is. Hangsúlyozta, hogy magánemberként ezekre nem reagál, de azt nem teheti meg, hogy a társulat elnökéként ne reflektáljon azokra. Először általában a szélsőjobbhoz sodródott történe szek felfogásával vitatkozott, majd rátért, név említése nélkül, Mályuszra: „Itt van mindjárt a népiség és a népiségtörténe t; magyar fogalmazásban eddig egyikük megnyugtató definícióját sem kaptuk meg. Népiségen — olvassuk — a nép *ön-tudatlan* életét és kulturális tevékenységét kell értenünk, szemben »az egy azonos történe ti felfogással rendelkező nép *tudatos* szellemi és politikai törekvéseinek és céljainak összességét jelentő nemzetiséggel.«¹⁹⁹ Hóman ezt a meghatározást használhatatlannak, érthetetlennek tartotta, majd végigment a népiségtörténe t jelentősebb, a népnemzet, népiség fogalmain, részletesen kitért a faj, fajta kérdéseire, majd úgy fogalmazta meg végső konklúzióját: „Történe ti szempontból ezért teljesen elhibázott kísérlet volna a nép és nemzet fogalmának meghatározásából a faji és földrajzi tényezőket kikapcsolnunk. A természeti tényezők erejének és jelentőségének helyes értékelése mégsem jelentheti kizárólagos, avagy csak legelsőbrendű (sic!) történe talakító szerepük elismerését.”²⁰⁰

A vita lezárult, és vele továtűnt egy olyan korszak is, amelyben még szépirodalmi szintű megfogalmazásban születtek történe ti munkák, és amelyben kíméletlen, éles harcot vívtak egymással történe ti írói iskolák. A nosztalgia *csak, és ebben a vonatkozásban*, a történe ti alkotásokra vonatkozik – természetesen.

Az új szerkesztő, Eckhart Ferenc, nem árult zsákbamacskát, határozottan szellemtörténe ti irányt jelölt meg a folyóirat számára, és ez által világossá tette azokat az okokat is, amelyek Hajnal István, Wellmann Imre [és Domanovszky Sándor] leváltását eredményezték. A Baráth-recenziókra való hivatkozás csupán csak indok volt, amely megteremtette a kellő látszatot az irányváltáshoz. Eckhart azt ígérte, hogy a cikkek elbírálásában a tárgyilagosság fogja vezetni, és „minthogy valamennyien »oknyomozó« történe t írók és az okok közt *a szellemiek a legfontosabbak*, [saját kiemelésem – P.L.] ezek megítélésében, rajzában az író egyéni felfogása amúgy is érvényre jut.”²⁰¹

¹⁹⁹ Századok, 1943. 4–6. sz. 140.

²⁰⁰ Századok, 1943. 4–6. sz. 148.

²⁰¹ Eckhart Ferenc beköszöntője, Századok 1943. 4–6. sz. 275–276.

A REVIEW IN THE CROSSFIRE OF HISTORIANS' DEBATES –
SZÁZADOK (1931–1943)

by Pál Lajos
(Summary)

When the Hungarian Historical Society was established in 1867, a historical review called *Századok* was also launched with the aim of offering high-quality scholarship to historians, teachers and students and educated people interested in history. Consequently, the review not undeservedly laid claim to the role of being the central forum of historians. The question of which groups or persons would dominate the editorial board, and which intellectual trends would be guiding them was thus an important one.

In the interwar period, as the possibilities of publication gradually diminished, the prestige of *Századok* further increased, although the editor-in-chief had been Sándor Domanovszky without interruption since 1913. In 1931, referring to the overwhelming burden of his position, he asked the Supervisory Board of the review to entrust the bulk of the editorial work to István Hajnal and Elemér Mályusz, both of whom had already made a name in the historical science.

Elemér Mályusz was a follower of the German *Volkstumgeschichte* school, whereas Hajnal was rather attached to historical realism. This latter aimed at harmonizing sociology and history.

The appointment of the two editors generated serious conflicts right from the outset, which only intensified later, especially after the German version of *Volkstumgeschichte* had moved towards extreme racial theory.

Although the version of *Volkstumgeschichte* made by Mályusz did not follow the German model in that direction, he proved unable to rid himself of the suspicion that he also proclaimed a conception that was alien to the Hungarian character.

Two among the greatest figures of Hungarian historiography in the interwar period, Gyula Szekfű and Bálint Hóman, strongly debated the conception adopted by Mályusz, and, although the latter left the editorial board in 1935, his close friendship with István Hajnal continued to cast a shadow on the staff thereafter.

Since the historical debate later assumed political dimensions, the number of those who wanted to drive *Századok* back to its original course increased constantly.

This finally happened in January 1943, when the editors were removed from office, and the direction of the review was assumed by historians who belonged to Szekfű's circle.